

STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.07

tanársegéd, Bécsi Tudományegyetem

tudományos munkatárs, Regensburgi Tudományegyetem*

Tisztelet – közömbösség – helytelenítés?
A nemzetszocialista államjog az osztrák jogi diskurzusban¹

Veneration – Indifference – Disapproval? Nazi State Law in the Austrian Legal Discourse

Based on the legal developments and leading constitutional experts in the late 19th century, the article shows how (Viennese) law professors dealt with questions of German law in academia and studies. Against the backdrop of the Austrian authoritarian era from 1933 to 1938, it examines how politically opposed university lecturers were dealt with in Austria and raises the question of whether and how critical opinions on Austrian and German state law were expressed by law professors. In this context, some leading legal journals from the years 1933 to 1938 are analysed. Initially, Austrian legal scholars concentrated primarily on developments in their own constitutional law and legal practice. It is striking that under Austrofascism, Austrian studies on German law declined and critical analyses of National Socialist law were very rare.

Keywords: *National Socialist law, Austrofascism, Austrian legal scholars, state law*

1. Bevezetés

Az osztrák jogtudomány rendszeresen tekintett és tekint ma is Németországra. A közös történelem, először a Szent Római Birodalomban, majd a Német Szövetségben, nemcsak az osztrák jogtudományi oktatásra gyakorolt hatást 1935-ig,² hanem közös törvényekhez és jogalkotási folyamatokhoz is vezetett. Ezek közül néhány még a Német Szövetség felbomlása utáni évtizedekben is érvényben maradt Ausztriában, amelynek legjobb példájaként az Általános Német Kereskedelmi Törvénykönyv (*Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch* = ADHGB) szolgálhat.³ Az 1861-ben a Német Szövetség területére kidolgozott törvénykönyvet többéves konzultáció előzte meg, amelyben a Német Szövetség tagállamainak képviselői, köztük Ausztria is részt vettek. Bár a közös kapocs csak néhány évig tartott, miután az Általános Német Kereskedelmi Törvénykönyv hatályba lépett, a jogtudósok közötti szakmai kapcsolat és eszmecsere a Német Szövetség 1866-ban történt megszüntetése után is folytatódott, és az igaz alkotmányjog önálló fejlődésére is. Ezen a helyzeten még a német kereskedelmi jog reformja (1897) sem tudott változtatni. Bár Ausztriát és

* ORCID ID: 0000-0002-7018-535X.

¹ A tanulmányt *Hönig Klára* fordította magyarnyelvre.

² Az 1935. évi új tanulmányi rend az 1918 óta szükségessé vált változásokat hajtotta végre, és – a felsőoktatási nevelési törvénnyel és a felsőoktatási felhatalmazási törvénnyel együtt – a politikailag megfelelő (jogi) tanulmányokat is szolgálta. Lásd: EHS, Das Hochschulerziehungsgesetz 122–128.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Studium der Rechtswissenschaften 144–150.; ERKER, Die Universität Wien im Austrofascismus 154–168.

³ Lásd bővebben: LÖHNIG – WAGNER, Das ADHGB von 1861 als gemeinsames Obligationenrecht in Mitteleuropa.

a Német Birodalmat az új kódex hatályba lépése után már nem kötötte össze egyfajta közös kodifikációként az ADHGB, az osztrák jogtudósok a kereskedelmi jog kérdéseiben mégis újra és újra Németországra tekintettek ekkor is. Egyrészt az új német kódexet vizsgálták, másrészt a német joggyakorlatot és szakirodalmat elemezték. Azt vizsgálták, hogy a jogegység elvesztése ellenére mennyiben lehetséges az analóg jogalkalmazás az osztrák kereskedelmi jogi kérdésekre, illetve mennyiben használhatók fel egy-egy rendelkezés értelmezéséhez a német tudományos eredmények.⁴ Igaz, a német államjoghoz való viszony más volt, mint a magánjogi kérdésekhez, de a jelen példa azt hivatott világossá tenni, hogy az osztrák jogtudomány rendszeresen támaszkodott a német jogalkotásra és jogtudományra a jogösszehasonlító vizsgálatok során, akár a tisztán osztrák vonatkozású jogi kérdések elemzésekor is.

Kétségtelen, hogy az államjog területén is nagy érdeklődést mutattak az osztrák jogászok a vonatkozó német törvények iránt. Bár az osztrák alkotmányjogi kérdések eldöntésekor nem volt lehetőség a német jogi normák analóg alkalmazására vagy azokra történő hivatkozásra, a jogösszehasonlításban, különösen a szövetségi elnök jogállásának erősítéséről szóló vitákban, az osztrák álláspont a weimari alkotmányhoz igazodott.⁵

2. Az osztrák államjogászok a két világháború közötti időszakban

Az osztrák (és a német) alkotmányjoggal a két világháború közötti időszakban számos egyetemi oktató foglalkozott. Nemcsak olyan tudósokkal találkozunk, akik elsősorban erre a jogterületre összpontosítottak, hanem gyakran olyanokkal is, akiknek elsődleges kutatási területe a jogtudomány más részdiszciplínája, például a jogtörténet, a nemzetközi jog vagy a büntetőjog volt. Az alábbiakban röviden áttekintjük a főszereplők sokféleségét és – nagyon röviden – egyetemi pályafutásuk néhány állomását. A Bécsi Tudományegyetemen *Edmund Bernatzik*⁶, aki a két világháború közötti időszakban rendes professzor volt, csakúgy, mint *Adolf Menzel*,⁷ *Hans Kelsen*,⁸ *Max Lauer*,⁹ *Adolf Julius Merkel*,¹⁰ *Karl Gottfried Hugelmann*¹¹ és *Ludwig Adamovich*¹² is.¹³ *Bernatzik* 1919 tavaszán meghalt, utóda *Hans Kelsen* lett. *Adolf Menzel* és *Max Lauer* már a monarchia idején is bécsi professzorok voltak; *Lauer* 1908-ban a grazi jogi fakultásra ment át, majd 1928-ban visszatért Bécsbe, ahol *Adolf Menzel* utódja lett, és ahol 1933-as politikai nyugdíjazásáig tevékenykedett. 1930-ban *Kelsen* úgy döntött, hogy az egyetemen uralkodó antiszemita légkör és a személye elleni

⁴ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Art. 354–359 AHGB in Österreich.

⁵ GEBHARDT, Österreich: Bundes-Verfassungsgesetz 913., 920–921.

⁶ Lásd bővebben: ZELENY, Edmund Bernatzik.

⁷ Lásd bővebben: KNIEFACZ, Adolf Menzel.

⁸ Mivel *Kelsen* már 1930-ban elhagyta Ausztriát, írásait az alábbiakban nem vesszük figyelembe. Lásd friss életrajzi kötetét: OLECHOWSKI, Hans Kelsen.

⁹ Lásd bővebben: POSCH, Max Lauer; BALTL, Max Lauer 276–280.

¹⁰ Lásd bővebben: GRUSSMANN, Adolf Julius Merkel; SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im „Ansturm“ des Nationalsozialismus 211–237.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 213–219.

¹¹ Lásd bővebben: POSCH, Karl Gottfried Hugelmann.

¹² Lásd bővebben: KÖNIG – EHS, Ludwig Adamovich 305–310.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 219–226.

¹³ A bécsi jogi karral és az alkotmányjogászokkal kapcsolatos általános információkat lásd: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Allgemeines und österreichisches Staatsrecht 465–521.

ellenségeskedések miatt elhagyja a Bécsset, és Kölnben vállalt professzori állást. 1932-ben *Merkt* rendes egyetemi tanárrá nevezték ki, de ugyanerre az évre esik *Karl Gottfried Hugelmann*-nak a kinevezése is a német jogtörténet, az egyházjog és a közjog rendes egyetemi tanárává.¹⁴ *Hugelmann* politikailag is aktív volt. 1919-ben tagja volt annak az osztrák küldöttségnek, amelynek részt kellett volna vennie a Weimarban zajló alkotmányozási munkában.¹⁵ 1933-ig a Keresztényszociális Pártban is tevékenykedett. 1934-ben politikai okokból kénytelen volt elhagyni a Bécsi Tudományegyetemet. Ugyanebben az évben a Münsterben nevezték ki, ahol 1947-es nyugdíjazásáig rendes egyetemi tanárként tanított, időnként rektori pozíciót is betöltve.¹⁶ Idősebb *Ludwig Adamovich*ot 1928-ban nevezték ki *Layer* utódjává Grazban, majd 1934-es nyugdíjba vonulása után Bécsben volt tanszékvezető. Egyetemi tevékenysége mellett *Adamovich* 1934 és 1938 között tagja volt az Államtanácsnak, az 1934. évi ún. májusi alkotmány (*Maiverfassung*) értelmében a szövetségi törvényhozás négy előzetes tanácsadó testülete egyikének. A bécsi államjogi kérdésekkel foglalkozó magántanárok között volt *Leo Wittmayer*, aki többször kutatta a német alkotmányjogot és publikált is a témában, *Carl Brockhausen*, *Helfried Pfeifer*, *Robert Bartsch*, *Karl Braunnias*, *Walter Henrich*, *Erich Voegelin*, *Eduard Westphalen* és *Rudolf Herrmann-Herrnritt*.

Hans Frisch, aki a Bécsi Műszaki Egyetem rendes professzora volt, a bécsi jogi karon *venia legendi* képesítéssel rendelkezett állam- és közigazgatási jogból. A szűkebb értelemben vett államjogászok mellett meg kell említeni *Alfred Verdross* és *Alexander Hold-Ferneck* nemzetközi jogászokat, *Wenzel Graf von Gleispach* és *Leopold Zimmerl* büntetőjogászokat, valamint *Ernst Schönbauer* romanistát és *Othmar Spann* közgazdászt. *Herbert Kier*, *Norbert Gürke* és *Ernst Karl Winter* szintén a „bécsi alkotmányjogászok” közé sorolhatók – akár külső megítélés, akár munkásságának a tartalma alapján. Bár hármuk közül egy sem volt aktív egyetemi oktató a bécsi universitáson (1938-ig), mégis egyetemi karriert futottak be, és tematikusan releváns cikkeket publikáltak. *Gürke* és *Kier* 1933-ban a *Verwaltungsarchiv* című folyóiratban „az osztrák államjogtudomány képviselőiként” szerepeltek, és mindketten Bécsset jelölték meg munkahelyükként, ami a publikálás időpontjában valószínűleg már nem volt így. Bár *Kier* eredetileg *Layer* tudományos segédmunkatársa volt, a *Verwaltungsarchiv*-ben tett nyilatkozatai miatt 1933 őszén politikai okokból nyugdíjazták. *Kier* maga is az osztrák kormánnyal szemben helyezkedett el kritikus írásaival.¹⁷ *Gürke* addig csak néhány szemesztert látogatott a bécsi Jog- és Államtudományi Karon. Mivel nem rendelkezett a rendes jogi diploma megszerzéséhez szükséges latin tudással, az 1920-as években Zürichbe költözött, ahol 1931-ben doktorált.¹⁸ Ahhoz, hogy Ausztriában tudományos pályára léphessen, további vizsgákat kellett volna tennie. 1933 őszén *Gürke* és *Kier* Németországba költöztek, ahol mindketten egyetemi karrierre törekedtek. Grazban *Otto von Dungern*, *Norbert Wurmbbrand* és – mint már említettük – *Max Layer* és *Ludwig Adamovich* a két világháború közötti időszakban szintén államjoggal foglalkoztak.¹⁹

¹⁴ FELZ, Recht zwischen Wissenschaft und Politik 497.

¹⁵ Lásd a *Wiener Morgenzeitung* című lap 1919. április 25-i lapszámát (3.).

¹⁶ FELZ, Recht zwischen Wissenschaft und Politik 497.

¹⁷ Lásd bővebben: KIER, Herbert Kier (1900–1973) 269–326.

¹⁸ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 58.

¹⁹ HÖFLECHNER, Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz 350–351. Vö.: WALTER, Die Lehre des öffentlichen Rechts an der Karl-Franzens-Universität zu Graz 546–553.

Karl Lamp, Max Kulisch, Kurt Strele és Eduard Reut-Nicolussi a két világháború közötti időszakban az államjog területén tevékenykedtek Innsbruckban.²⁰

3. A weimari alkotmány az osztrák alkotmányjogi diskurzusban: a birodalmi német jog az osztrák tudományban és az oktatásban

Az I. világháború utáni német alkotmányjog több szempontból is nagy érdeklődésre tartott számot az osztrák jogtudósok körében. Egyrészt a weimari alkotmány hatályba lépésekor az osztrák alkotmányjog előkészítése még nem volt befejezett, így mindenképpen érdemes volt egy pillantást vetni Németországra.²¹ Másrészt Német-Ausztria megalapításával kapcsolatban kezdetben azt feltételezték, hogy az Németország részévé fog válni. Erre a tervezett alkotmányjogi egyesítésre tekintettel mind a német alkotmányjogot, mind a két világháború közötti időszak más jogterületeit alaposan elemezték és vizsgálták a jogharmonizáció szempontjából. A Párizs környéki békeszerződések által elrendelt „*annexiós tilalom*” után is folytatódtak a jogharmonizációs projektek, amelyek – az közjogi egyesítés kudarca ellenére – a két állam közötti minél szorosabb kapcsolatra tett kísérletet jelentették.

A weimari alkotmányt osztrák államjogászok is tárgyalták a Bécsi Tudományegyetemen előadásaik keretében.²² Az 1919/20-as téli félévben Karl Gottfried Hugelmann egyórás előadást tartott „*A szövetségi államjog alapkérdései, különös tekintettel a német alkotmánytervezetre*” („*Die Grundfragen des Bundesstaatsrechts mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Verfassungsentwurfes*”) címmel. Az órahirdetéskor Hugelmann valószínűleg még nem tudhatta, hogy a weimari alkotmányt már az 1919/20-as téli félév kezdetén életbe léptetik. 1920 nyári félévében Hans Kelsen kétórás előadást tartott „*A Német Birodalom alkotmánya*” („*Die Verfassung des Deutschen Reiches*”) címmel, 1920/21 téli félévében pedig három kurzus foglalkozott a német alkotmányjoggal: „*Az 1919. augusztus 11-i Német Birodalmi alkotmány szervezeti alapfogalmai*” („*Die organisatorischen Grundgedanken der deutschen Reichsverfassung vom 11. August 1919*”), amelyet Leo Wittmayer tartott egy órában, „*A szövetségi államjog alapkérdései, különös tekintettel a német alkotmánytervezetre*” („*Die Grundfragen des Bundesstaatsrechts mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Verfassungsentwurfes*”), amelyet Karl Gottfried Hugelmann adott elő szintén egy órában, és „*A szövetségi állam elmélete különös tekintettel az osztrák, német és svájci államjogra*” („*Theorie des Bundesstaates mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen, deutschen und schweizerischen Staatsrechtes*”), amelyet Adolf Merkel ugyancsak egy óras időkeretben tartott meg. A következő félévekben néhány kivételtől eltekintve általában egy vagy két kurzust tartottak csak a német alkotmányjogról. Ez a téma a bécsi jogi karon az 1927/28-as téli félévben érte el csúcspontját, amikor négy, szemeszterenként összesen hét órát kitevő kurzust hirdettek: Adolf Merkel egyórás előadást tartott „*Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatlakozása mint jogi probléma*” („*Der Anschluß Österreichs an das Deutsche Reich als Rechtsproblem*”) címmel, valamint kétórás gyakorlatot „*Szemináriumi gyakorlatok a Német Birodalom és Ausztria alkotmány- és közigazgatási jogából, különös tekintettel a csatlakozás*

²⁰ Lásd bővebben: LICHTMANNEGGER, Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Innsbruck 89–113.

²¹ Az osztrák alkotmányos tanulmányokra gyakorolt lehetséges hatásról lásd: GEBHARDT, Österreich: Bundes-Verfassungsgesetz von 1920.

²² Az alábbi információk a Bécsi Tudományegyetem és az Innsbrucki Tudományegyetem vonatkozó kurzuskatalógusaiból származnak.

problémáira” („*Seminariübungen aus dem Verfassungs- und Verwaltungsrecht des Deutschen Reiches u. Österreichs, mit besonderer Berücksichtigung der Probleme des Anschlusses*“) címmel. Karl Gottfried Hugelmann háromórás előadást tartott „Német birodalmi államjog” („*Deutsches Reichsstaatsrecht*“) címmel, Leo Wittmayer pedig egyórás előadást „A Németországhoz való osztrák csatlakozás jogi előfeltételei és követelményei” („*Rechtliche Voraussetzungen und Erfordernisse des öst. Anschlusses an Deutschland*“) címmel.

Az 1930-as évek elején is voltak a Bécsi Tudományegyetemen olyan államjogászok, akik a német alkotmányt ismertették hallgatóikkal, így például Leo Wittmayer, aki 1932 és 1933 nyári szemeszterében a „Változások a Német Birodalmi alkotmányban” („*Wandlungen in der Weimarer Reichsverfassung*“) címmel tartott órákat. Még az 1933/34-es téli félévben és az 1934/35-ös téli félévben is felbukkantak kurzusok erről a témáról, mint például Wittmayer „Német birodalmi és tartományi államjog különös tekintettel a porosz alkotmányjogra” („*Deutsches Reichs- und Landesstaatsrecht mit besonderer Berücksichtigung des preußischen Staatsrechts*“) című tárgya az 1933/34-es téli félévben és Karl Braunias „Német alkotmányjogi gyakorlat” („*Übungen aus dem deutschen Verfassungsrecht*“) című tárgya az 1934/35-ös téli félévben. Emellett több olyan előadás is volt, amely szélesebb körű volt, és nem említette kifejezetten a német alkotmányjogot, de feltehetően foglalkozott vele, mint például Karl Braunias „A háború utáni Európa alkotmányai” („*Die Verfassungen Nachkriegs-Europas*“) című órája. Feltűnő, hogy ezt követően 1935 nyári félévétől 1937 nyári félévéig bezárólag a bécsi jogi fakultáson nem volt olyan kurzus, amely kifejezetten a korabeli német államjoggal foglalkozott volna. Csak az 1937/38-as téli félévben jelent meg ismét egy előadás erről a témakörrel a kurzuskatalógusban, Karl Braunias „A Német Birodalom alkotmányjoga” („*Verfassungsrecht des Deutschen Reiches*“) című kiadványa, ami viszont ismét csak egy rövid, egyórás kurzus volt.

Felvetődik a kérdés, hogy miért szüntették meg teljesen a kortárs német államjoggal foglalkozó kurzusokat éppen ebben az időszakban. Egy-két féléves szünetek már korábban is előfordultak szórványosan, de egy öt féléves szünetelés nem. Ausztria és Németország politikatörténetének áttekintése segíthet a kérdés megválaszolásában. A köztük lévő feszült viszony különösen abban nyilvánult meg, hogy a Németország bevezette az ún. ezer márkás határt (*Tausend-Mark-Sperre*), és az NSDAP²³ Ausztriára is kiterjesztette a működését.

Hasonló kép rajzolódik ki az Innsbrucki Tudományegyetemen, bár Bécshez képest itt még erősebb volt a német joghoz való kötődés, ami a földrajzi közelség miatt nem meglepő. Számos jogterületen nemcsak az osztrák, hanem a birodalmi német jogot is figyelembe vették a képzés során. A két világháború közötti időszak innsbrucki előadáskatalógusai tartalmazzák az 1930-ban Franz Gschnitzer által tartott „A német és az osztrák munkajog alapjai” („*Grundzüge des deutschen und österreichischen Arbeitsrechtes*“) című előadást, és Theodor Rittler rendszeresen hirdetett órát az „Osztrák és német büntetőeljárás jog” („*Österreichisches und deutsches Strafprozeßrecht*“) címmel. Egyes kurzusok tisztán a német jog fejlődésével foglalkoztak, mint például a „Gyakorlatok a birodalmi német büntetőjogból” („*Übungen aus reichsdeutschem Strafrecht*“), amelyet Karl Wolff tartott 1930-ban, vagy Hermann Hämmerle előadásai a „Birodalmi német kereskedelmi jogról” („*Reichsdeutsches Handelsrecht*“) és Walther Hörmann „A birodalmi német polgári eljárásjog alapjai (birodalmi német hallgatók számára is, különös tekintettel a jogharmonizációra)” („*Grundzüge des reichsdeutschen Zivilprozeßrechtes (auch für reichsdeutsche Hörer, mit besonderer Berücksichtigung der Rechtsangleichung)*“) című előadásai. Ez a birodalmi német jogra való

²³ Lásd: Verordnung der Bundesregierung vom 19. 6. 1933, BGBl. 240/1933. Ez a rendelet betiltotta a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt, a Hitler-mozgalom, valamint a Kammerhofer által vezetett Stájer Hazavédelem (*Steirischer Heimatschutz*) szervezetek tevékenységét Ausztriában.

erős összpontosítás 1933 után is megmaradt Innsbruckban, bár enyhébb formában. Az 1934/35-ös tanév téli félévére vonatkozó kurzuskatalógus még mindig tartalmazott olyan kurzusokat, mint az „*Ösztrák és német büntetőjog*” („*Österr. u. deutsches Strafrecht*“) és az „*Ösztrák és német kereskedelmi jog*” („*Österr. u. deutsches Handelsrecht*“).

4. Rendelkezések Ausztriában az 1933 és 1938 közötti években

1933 mind alkotmányjogi, mind politikai szempontból viharos év volt Ausztria számára. A jobb megértés érdekében röviden fel kell vázolni az 1933 és 1938 közötti osztrák fejlődés néhány alapvető jellemzőjét.²⁴ Az 1930-as évek eleje gazdaságilag és politikailag rossz csillagzat alatt állt. A gazdasági világválság és a Németországgal való gazdasági együttműködés kudarca, valamint a Népszövetség által előírt korlátozások jellemezték ezt az időszakot.²⁵ A szociáldemokraták és a keresztényszociálisok közötti politikai feszültségek nemcsak a parlamentben, hanem az utcán is erőszakos incidensek formájában jelentek meg már az 1920-as években is.²⁶ Az 1929-es alkotmányreform, amely megerősítette a végrehajtó hatalmat, nem sokat változtatott ezen. A keresztényszociális kormány már 1932-ben, a bankválság idején már kipróbálta a tekintélyelvű-diktatórikus megoldásokat.²⁷ Mintegy fél évvel később, 1933 márciusának elején a kormány még egy lépéssel tovább ment, és egy szavazási ügy után megszüntette a Nemzeti Tanácsot. 1933. március 7-én, mindössze két nappal a Németországban tartott *Reichstag*-választások után az osztrák szövetségi kormány kijelentette, hogy az osztrák parlament maga döntött a feloszlításáról.²⁸ Az ezt követő napokban és hetekben a szövetségi kormány számos olyan kormányrendeletet adott ki, amelyek a legjobb esetben is kétségesek voltak alkotmányos szempontból. A cél az volt, hogy még csírájában elfojtsák a kritikát és az önkényuralmi kurzussal szembeni ellenállást.²⁹ Amikor még az Alkotmánybíróságot is, amely a kormányrendeletek alkotmányosságát vizsgálta, megszüntetéssel fenyegették, az osztrák egyetemi oktatók tiltakozó kezdeményezést hoztak létre.³⁰ A szövetségi elnökhöz intézett fellebbezésük nem talált meghallgatásra, az *Engelbert Dollfuß* vezette szövetségi kormány tovább haladt a tekintélyelvű úton, kormányrendelettel tette cselekvésképtelenné az Alkotmánybíróságot, és egyre több intézkedést alkalmazott a rendszer kritikusaival ellen. Ugyanakkor igyekeztek fenntartani a legitimitás látszatát,³¹ és a rezsim irányában kritikus emberekkel szembeni intézkedéseket a kívüllág előtt hamis érvekkel, például költségcsökkentő intézkedésekkel próbálták igazolni.

²⁴ A témáról átfogóbban, de különböző szempontokból lásd: MOOS, (K)ein Austrofaschismus?; BUCHMANN, Insel der Unseligen; TÁLOS – NEUGEBAUER, Austrofaschismus.

²⁵ HANISCH, Der lange Schatten des Staates 295–309.

²⁶ BOTZ, Gewalt in der Politik.

²⁷ REITER-ZATLOUKAL, Von der Demokratie zur Diktatur 304–314.

²⁸ Lásd *Wiener Zeitung* című lap cikkét („*Aufruf der Bundesregierung an die Bevölkerung*“) az 1933. március 8-i lapszámban (1.).

²⁹ Az ún. hadigazdasági felhatalmazási törvény (*Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz*) szerepéről ebben az időszakban lásd: POLASCHEK, Das KWEG als Wegbereiter des autoritären Ständestaates 344–356.

³⁰ ZAVADIL, Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes 114–126.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 597.

³¹ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Zum Ende des Parlamentarismus in Österreich und Polen der Zwischenkriegszeit 192–197.

Államjogi szempontból különösen fontos volt 1934-ben az új alkotmány kibocsátása az ún. hadigazdasági felhatalmazási törvény (*Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz*)³² alapján, ami egyértelműen alkotmányellenes lépés volt. Rövid intermezzóként újra összehívták a Nemzeti Tanácsot, bár a szociáldemokrata képviselők nélkül, mivel azok mandátumait időközben visszavonták, a Szociáldemokrata Munkáspártot pedig az 1934 februári ún. Védelmi Liga-felkelést (*Schutzbundaufstand*) követően kormányrendelettel betiltották.³³ Ez a csonka parlament fogadta el a felhatalmazási törvényt, amely a szövetségi kormánynak adott hatáskört az alkotmányos jogszabályok meghozatalára.³⁴ Annak ellenére, hogy az ún. májusi alkotmány közvetlenül ezután, tehát még 1934-ben hatályba lépett, a jogalkotás túlnyomó része 1938-ig a felhatalmazási törvény alapján, a kormányzati aktussal valósult meg.³⁵

Az alkotmányjogi fejlemények mellett az osztrák rendszer kritikájának és a nemzetiszocialista eszmék támogatásának kezelését is meg kell vizsgálni ahhoz, hogy megértsük a nemzetiszocialista alkotmányjogi kérdésekkel kapcsolatos óvatos publikációs gyakorlatot. Legkésebb azzal, hogy a szövetségi kormány reagált a *Verwaltungsarchiv*-ben megjelent, osztrák alkotmányos fejleményekről szóló cikkekre, világossá vált, hogy az osztrák kormányt ért kritikáknak súlyos következményei lehetnek, különösen akkor, ha a szerző a nemzetiszocializmusról is kedvezően nyilatkozik, vagy politikailag közel áll hozzá. A tekintélyelvű kormány céljai elérése érdekében felhasználta a meglévő felsőoktatási törvényeket, és kiegészítette azokat saját, többnyire homályosan megfogalmazott, nagy értelmezési mozgásteret engedő jogi normáival. Az oktatási minisztérium külön listát készített a professzorokról, és ellenőrizte, hogy a kormány által nem kedvelt egyetemi tanárok közül kiket lehetett koruk miatt nyugdíjazni.³⁶ Ezen túlmenően lehetőséget teremtettek arra is, hogy költségcsökkentő intézkedések vagy a béke és a rend fenntartása ürügyén távolítsanak el nem kívánatos személyeket az egyetemekről. Ezek az intézkedések elsősorban a nemzetiszocialista és szociáldemokrata szimpatizánsok ellen irányultak.

Az oktatási minisztérium beavatkozási jogának megerősítése új jogszabályokat biztosított a habilitációknál, és – némileg enyhébb formában – az oktatókkal szembeni fegyelmi eljárásokra vonatkozóan is. Külön fegyelmi törvényt adtak ki³⁷ és a meglévő habilitációs normát a politikai körülményekhez igazították.³⁸ A cél az volt, hogy a rendszerhez hű egyetemi oktatókat biztosítsanak

³² Az 1917-ben elfogadott törvény (BGBl. 307/1917) messzemenő felhatalmazást adott a kormánynak a rendkívüli jogalkotás területén, bár tartalma a gazdasági szférára korlátozódott. Lásd: HASIBA, Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG) von 1917 543–565.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz 274–293.

³³ Lásd a szövetségi kormány 1934. február 12-i rendeletét (BGBl. I 78/1934), amely megtiltotta az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspártnak, hogy Ausztriában bármilyen tevékenységet folytasson.

³⁴ Lásd az 1934. április 30-i Szövetségi Alkotmánytörvényt (BGBl. I 255/1934) az Alkotmánnyal kapcsolatos rendkívüli intézkedésekről. A felhatalmazási törvénnyel kapcsolatban lásd: WOHNOUT, Das Ermächtigungsgesetz 1934 und seine Handhabung im autoritären Österreich 371–384.

³⁵ WOHNOUT, Das Ermächtigungsgesetz 1934 und seine Handhabung im autoritären Österreich 382.

³⁶ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Zum rechtlichen Rahmen für die Personalpolitik an den österreichischen Universitäten im Austrofascismus 737–738.

³⁷ Lásd az 1934. október 26-i szövetségi törvényt (BGBl. II 334/1934) a felsőoktatási intézményekben, szövetségi alkalmazásban álló tanárok fegyelmi eljárásairól. Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 385–389.

³⁸ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 252–253., 274–277., 283., 313–320.

a jövő elitjének a képzéséhez. Ugyanakkor fontos volt fenntartani az alkotmányos és egyéb jogi intézkedések legitimitásának látszatát. Különösen azokat az osztrák professzorokat kellett a lehető leggyorsabban kiutasítani az egyetemekről, akiknek tudományos vitái megkérdőjelezték az ausztrófasiszta törvénykezés jogszerűségét. Az ő tekintélyük veszélyt jelentett a látszólagos legitimitás fenntartására. Következésképpen óvatosságra volt szükség az osztrák politikai és jogi fejleményekkel kapcsolatos kritikák megfogalmazásakor.

Ugyanakkor a nacionalista, nemzetiszocialista és antiszemita szimpatizánsok már az 1920-as években is erősen képviseltették magukat az osztrák egyetemeken és főiskolákon, nemcsak a diákok, hanem a professzorok körében is.³⁹ Ezek a körök különböző hálózatok segítségével igyekeztek elérni, hogy a fontos pozíciókba és különösen a felsőoktatási karrierbe csak olyanok kerülhessenek be, akik osztják világnézeti meggyőződésüket.⁴⁰ A kormányzati diktatúra időszakáig a professzori kinevezésekről és a habilitációkról szóló döntéseket általában az adott kar professzorai hozták meg, és az oktatási minisztérium jóváhagyása azok aláírásával csak formális volt. Ennek következtében a bécsi jogi karon az 1930-as évek elején alig voltak zsidó, illetőleg szociáldemokrata professzorok.⁴¹ Az ausztrófasiszta kormány fegyelmi vizsgálatokkal és ideiglenes tanítási tilalommal lépett fel a szociáldemokrata és kommunista egyetemi oktatók ellen.⁴² A nemzetiszocializmushoz közel álló professzorokat és magántanárokat is megfigyelték, és – ha megfelelő alkalom adódott rá – közszolgálati vagy fegyelmi eljárás alá vonták őket. A kormánynak mindig mérlegelnie kellett az összképet, mivel egyes egyetemi oktatók olyan jó kapcsolatokkal rendelkeztek, hogy pozíciójuk szinte érinthetetlennek tűnt, és így kritikus kijelentéseiket vagy a nemzetiszocialista propagandát részükről elfogadták. Úgy tűnik, ezekben az esetekben a kritika mértéke és a nemzetiszocializmushoz való közelség volt a döntő tényező. *Wenzel Gleispach* és *Karl Gottfried Hugelmann* esete példaként szolgálhat erre a jelenségre.

Wenzel Gleispach bécsi büntetőjogásként és hosszú évekig a legmagasabb egyetemi bizottságok tagjaként igen jó kapcsolatokkal rendelkezett.⁴³ Részt vett különböző antiszemita hálózatokban, többek között a Német Klubban (*Deutscher Klub*), és már az I. Köztársaságban ismert volt „*Radau-antiszemitizmusáról*” és a népi szemléletű Német Diákság (*Deutsche Studentenschaft*) támogatásáról.⁴⁴ Meggyőződéses nemzetiszocialistaként már korán felszólalt az osztrákfasizta kormány ellen, és egy 1933-as írásában kétségbe vonta a kormány által az államcsíny után elrendelt újbóli eskütétel jogi érvényességét.⁴⁵ Ez a kiadvány a birodalmi német *Verwaltungsarchiv* című folyóiratban jelent meg 1933-ban, és *Gleispach* professzori székébe került. Bár a professzor még nem érte el a nyugdíjkorhatárt és nem folytattak le ellene fegyelmi eljárást a kötelességzegés miatt, az oktatási miniszter 1933 októberében, a Tudományos Akadémia és a jogi kar tiltakozása ellenére,

³⁹ TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus.

⁴⁰ TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus 99–132.

⁴¹ REITER-ZATLOUKAL, Antisemitismus und Juristenstand 108–114.

⁴² Így például *Max Adler* és *Walter Schiff* ellen. Lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 742–744.

⁴³ Lásd bővebben: KAMILA STAUDIGL-CIECHOWICZ, Strafrecht und Strafprozessrecht 426–432.; KRAUS, Wenzel Gleispach und die österreichische Hochschulpolitik in der Zwischenkriegszeit.

⁴⁴ Lásd hozzá: LICHTENBERGER-FENZ, „...deutscher Abstammung und Muttersprache“; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien; TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus 139–148.

⁴⁵ GLEISPACH, Die Neuerungen im Dienstrecht der Bundesangestellten 243–259.

hivatalos okokból végleges nyugállományba helyezte.⁴⁶ Az oktatási minisztérium aktáiban *Gleispach* kormánykritikus publikációját kifejezetten indoklásként említették, és hangsúlyozták, hogy „*ábrázolása túllépte az akadémiai szabadság határait*“, mivel „*az államra veszélyes természetű cselekmények éppúgy fedezetet találhatnak [benne], mint a büntetendő cselekmények.*“⁴⁷ Ez egyrészt világosan mutatja a kormány elszántságát a kritikus hangok gyors és hatékony elnyomásával kapcsolatban; másrészt az eljárás – különösen a kényszernyugdíjazás jogalapjának spontán és kreatív levezetése – azt mutatja, hogy a politikai üldözés céljából hajlandóak voltak eltérni a korábban megszokott belső egyetemi eljárásoktól.

Karl Gottfried Hugelmann, aki 1933-ban szintén a *Verwaltungsarchiv* című folyóirat egyik szerzője volt, egy évvel később, 1934 nyarán távolították el a Bécsi Tudományegyetemről. Az ő esete némileg különbözik annyiban, hogy politikailag hosszú évekig közel állt a katolikus körökhöz, ezért – *Gleispach*tól eltérően – kifelé nem elsősorban nemzetiszocialistaként jelent meg.⁴⁸ Politikai karrierje 1932-ben szakadt meg, amikor kilépett a Keresztényszociális Pártból. 1939-ben *Hugelmann* a nemzetiszocialista Német Klub tagjaként szerepelt,⁴⁹ nem ismert azonban, hogy mikor csatlakozott ehhez a szervezethez.⁵⁰ A nemzetiszocialista mozgalomban való részvétele azonban valószínűleg már az 1930-as évek elején intenzívebb volt: *The Times* 1934 augusztusának elején arról számolt be, hogy az ausztriai ún. júliusi puccs után egy nemzetiszocialista kabinet kinevezését tervezik, *Gleispach*-hal mint oktatási miniszterrel és *Hugelmann*-nal mint külügyminiszterrel⁵¹ – ez egyértelmű jele az ezzel kapcsolatos politikai tevékenységének. Közvetlenül a júliusi puccs kudarc után *Hugelmann*t saját bevallása szerint letartóztatták.⁵² Tekintettel arra, hogy a sajtóban kapcsolatba hozták a puccs ügyével, *Hugelmann* feljelentette saját magát az egyetem fegyelmi hatóságánál, hogy tisztázza magát a vádak alól.⁵³ Amíg őrizetben volt, az oktatási minisztérium felmentette a szolgálat alól;⁵⁴ a megfelelő jogalap ehhez rendeleti úton már az ún. *Schutzbund*-felkelés után megszületett.⁵⁵ Indoklásként azt a „*körülményt*“ tüntették fel, hogy *Hugelmann* „*állam- és kormányellenes magatartással gyanúsítható, mivel kapcsolatokat tartott fenn nemzetiszocialista körökkel*“;⁵⁶ az oktatási minisztérium meg sem akarta várni a *Hugelmann* ellen folyó vizsgálatok lezárását.⁵⁷ A minisztériumi aktából kiderül, hogy *Hugelmann* fogvatartására „*elsősorban azért került sor*“, mert a neve szerepelt a szóban forgó

⁴⁶ Ehhez bővebben: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 209–210.

⁴⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 27070-I/I/33.

⁴⁸ RATHKOLB, Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien zwischen Antisemitismus, Deutschnationalismus und Nationalsozialismus 1938 211.

⁴⁹ Tagjegyzék 1939-ből, Bundesarchiv Berlin, R 43/II/823, 113. lap.

⁵⁰ *Gleispach* tagként szerepelt már az 1919-es tagjegyzékben, *Hugelmann* azonban nem.

⁵¹ *The Times*, 1934. augusztus 2-i lapszám (Nr. 46822) 10.

⁵² Memorandum Hugelmanns undatiert, Archiv der Universität Wien, Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, Nr. 13.

⁵³ Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 565–566.

⁵⁴ 1934. augusztus 23-i határozat, Z. 218.131-3/34, Archiv der Universität Wien: Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, Nr. 8 (melléklet).

⁵⁵ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 213–218.

⁵⁶ 1934. augusztus 23-i határozat, Z. 218.131-3/34, Archiv der Universität Wien: Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, Nr. 8 (melléklet).

⁵⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 24476-I/I/34.

kabinetlistán.⁵⁸ Nem világos, hogy ez már a letartóztatásakor is így volt-e. A rendőrségi aktában a következő indokok szerepelnek: *Hugelmann* „1932 óta szüntelenül agitált a 'Dollfuß-kurzus' ellen Ausztriában”, mind publikációkban, mind „az utcán, a vasúton, a buszon, a kávéházban, egyszóval mindenütt”. A jelentés így folytatódik: „*Hugelmann* állítólag azt is eltúrte, hogy előadása előtt a „*A németek dalát (Deutschlandlied)*” énekeljék, amelyet állva hallgatott végig. 1934. július 25-én *Hugelmann* állítólag felbujtást végzett a Német Klub rendezvényén.”⁵⁹ A fegyelmi aktából azonban kiderül, hogy ezeket az információkat soha nem továbbították az akadémiai hatóságoknak. A fegyelmi vizsgálat zátonyra futott. Bár *Ernst Schönbauer* dékán és *Ernst Tomek* rektor az első hetekben megpróbálták információkat gyűjteni a *Hugelmann* elleni vádokról, több hónapig nem történt semmi, míg végül *Ludwig Adamovich* fegyelmi ügyészt kérte a vádak felfüggesztését, mivel *Hugelmann* 1935. január 1-je óta a münsteri professzorként már nem tartozott a bécsi egyetemi fegyelmi szervek joghatósága alá. Feltűnő, hogy *Adamovich*, mint fegyelmi ügyész, azt állította, hogy csak 1934 végén értesült az önfeljelentésről, és nem tett semmilyen lépést *Hugelmann* Münsterbe költözésére való tekintettel.⁶⁰

Ez az eset azt is szemlélteti, hogy a kormány milyen hatékonyan lépett fel a kellemetlen egyénekkel szemben. Bár *Hugelmann* egyetemi tanárként, volt politikusként és a Német Klub tagjaként jó kapcsolatokkal rendelkezett és így közvetve, kapcsolatai révén magas rangú személyiségekhez juthatott el, mégsem segítette őt ez abban, hogy tudományos karrierjét Ausztriában folytassa. Jó kapcsolatai azonban megakadályozhatták a további vizsgálatokat és a bebörtönzést. A *Gleispach*-ügy és a *Hugelmann*-ügy között egy év telt el, és az autoriter kormány ezt az időt arra használta fel, hogy kibővítsé jogi eszköztárát. A fasizmus előtti normák alkalmazásában már nem volt szükség kreativitásra. A kormánynak most már szinte kezelhetetlenül sok jogi lehetőség állt rendelkezésére, hogy megszabaduljon a politikailag népszerűtlen egyetemi oktatóktól és más köztisztviselőktől. Még *Hugelmann* azon kísérlete is kudarcot vallott, hogy a fegyelmi eljárás keretében önfeljelentéssel próbált tájékozódni az ellene felhozott gyanúról és küzdeni ellene. Ezt az eljárást az akadémiai életben többször választották a pletykák ellen és azok valóságtartalmának ellenőrzésére. Továbbra is tisztázatlan, hogy *Ludwig Adamovich* miért maradt ilyen sokáig tétlen fegyelmi ügyészként. Az ügy egybeesik a fegyelmi jogban bekövetkezett változások időszakával. Míg 1934 előtt ez a terület elsősorban az egyetemek hatáskörébe tartozott, az önkényuralmi kormány 1934-ben biztosította a fegyelmi eljárásokba való beavatkozás lehetőségét egy fegyelmi ügyész révén, aki az oktatási miniszter utasításaihoz volt kötve.⁶¹

A *Hugelmann*-ügyben az irattári aktákból már kiderül, hogy a kormányzatot tájékoztatták az egyetemi oktatók tanulmányi programjairól és előadási tevékenységéről. Az oktatási minisztérium 1933/34-es, *Othmar Spann* tevékenységéről szóló aktái szintén a professzorok egyfajta megfigyeléséről tanúskodnak. *Spann* eredetileg a politikai gazdaságtan képviselőjeként került a Bécsi Tudományegyetemre, de később elsősorban a szociológiára és a filozófiára összpontosított.⁶²

⁵⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 26178-I/I/34.

⁵⁹ Kerületvezetői jelentés, VF Klosterneuburg, Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, BKA-I, Allg. 20g, Kt. 4459, Z. 221.033/1934. Idézi: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Deutsches Recht und Österreichische Reichsgeschichte 308.

⁶⁰ 1935. január 22-i perirat, Archiv der Universität Wien: Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, 18.

⁶¹ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 357–358., 385–389., 391–392.

⁶² KLAUSINGER, Antisemitismus und die Österreichische Schule der Nationalökonomie an der Universität Wien 153.

Konzervatív katolikus körökben mozgott, de tagja volt olyan német nacionalista és nemzetiszocialista hálózatoknak is, mint a Német Közösség (*Deutsche Gemeinschaft*) és a már többször említett Német Klub.⁶³ 1931-től *Spann* volt a szerkesztője a „rendi életre” utaló *Ständisches Leben* című folyóiratnak. Ez volt az ún. *Spann*-kör egyik fontos megjelenési felülete, amelyhez tudományos és politikai eszméinek támogatói tartoztak.⁶⁴ A kiadó 1934-es közleménye szerint a magazin „a nemzetiszocialista gondolkodáson és érzéken alapult”.⁶⁵ Az oktatási minisztérium archívumának iratai tartalmazzák a *Spann* előadásairól szóló jelentéseket, különös tekintettel a politikai kijelentéseire, beleértve a nemzetiszocialista dalok énekléséről és a Hitler-köszöntésről szóló jelentéseket.⁶⁶ Figyelemre méltó, hogy *Spann* ellen sem fegyelmi vizsgálatot nem indítottak, sem a közszolgálati jog szerinti következmények nem voltak, hanem csak kihallgatásra idézték az oktatási minisztériumba.⁶⁷

5. Az 1933 és 1938 közötti osztrák jogi kiadványok

Felmerül a kérdés, hogy mivel foglalkoztak az osztrák államjogászok ebben az időszakban.⁶⁸ A releváns jogi folyóiratok közül a *Juristische Blätter (Jogi Lap)*, a *Zeitschrift für öffentliches Recht (Közjogi Folyóirat)*, a *Der Österreichische Volkswirt (Az Osztrák Közgazdász)* és az *Österreichische Verwaltungsblatt (Osztrák Közigazgatási Lap)* említendők. A *Zeitschrift für öffentliches Recht* közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy bár a nemzetiszocialista államjoggal kapcsolatban voltak egyes cikkek, ezeket nem osztrák jogászok írták. 1933-ban ugyan megjelent néhány írás, amelyek a német vagy az osztrák államjog időszzerű problémáiról szóltak, de anélkül, hogy a nemzetiszocialista vagy ausztrofasiszta fejleményeket mélyebben érintették volna. Az 1933-as kötetben viszont számos nemzetközi jogi, jogelméleti és jogfilozófiai, jogtörténeti, általános államjogi kérdésekkel foglalkozó cikk, valamint sok hazai és külföldi kiadványról szóló könyvismertetés szerepelt. *Adolf Menzel* osztrák államjogász ebben a kötetben egy jogfilozófiai-jogtörténeti témával foglalkozott: *Goethe* államelmélethez való viszonyát elemezte. A „III. Birodalomban” bekövetkezett fejleményeket csak *Kurt Strele* érintette „*Mandatsverlust bei Parteiwechsel*” („Mandátumvesztés pártváltás esetén”) című cikkében. Az 1933-as utolsó számban megjelent írásban *Strele* röviden utalt a birodalmi német államjog „alapvető átalakítására”. A parlamenti mandátum kialakításával kapcsolatban úgy látta, hogy „az egyéni jelölt személye [teljesen] háttérbe szorul, és a párt mint olyan az elsődleges és döntő tényező”. Ebből vonta le azt „az elkerülhetetlen következtetést”, hogy a mandátumnak kötöttnnek kell lennie.⁶⁹

1934-ben még mindig több német tudós volt a szerzők között; az Ausztria és a „III. Birodalom” közötti nehéz politikai helyzet úgy tűnik, hogy nem vezetett marginalizálódáshoz.

⁶³ TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus 131.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Exkurs: Akademischer Antisemitismus 71. Részletesen a *Deutscher Klub*-ról és a *Deutsche Gemeinschaft*-ről lásd: HUBER – ERKER – TASCHWER, Der Deutsche Klub. Austro-Nazis in der Hofburg.

⁶⁴ MÜLLER, Der Spannkreis.

⁶⁵ Kiadói közlemény, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 13433-I/34.

⁶⁶ Keltezés nélküli beszámoló *Spann* professzor előadásáról (beérkezett: 1934. május 22.), Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 13433-I/34.

⁶⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 13433-I/34.

⁶⁸ Lásd hozzá: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien.

⁶⁹ STRELE, Mandatsverlust bei Parteiwechsel 739–740.

Figyelemre méltó, hogy a német jogászok meg akarták értetni „a demokratikus külfölddel a német államforradalmat”, ahogy Karl Pfister müncheni jogtudós írja „Verhältniswahl, Parteienstaat und Einparteienstaat” („Arányos képviselet, pártállam és egypártállam”) című cikkében.⁷⁰ Az osztrák államjogászok közül egyedül Adolf Merkel publikált egy tanulmányt az 1934-es kötetben, aki „Der staatsrechtliche Gehalt der Enzyklika 'Quadragesimo anno'” („A 'Quadragesimo anno' enciklika államjogi tartalma”) című írásában az egyházjog és az államjog kapcsolódási pontjaira összpontosított. A kötetben Karl Gottfried Hugelmann tollából származó több kritika is betekintést nyújt a nemzetiszocialista jogba. Rövid kommentárjai, amelyek túlmutatnak az aktuális fejlemények áttekintésén, egyértelműen bizonyítják, hogy a politikai átalakulásokat és azok hatásait jogi szinten az osztrák államjogtudomány valóban figyelemmel kísérte. Az Állambíróság joggyakorlatáról szóló gyűjtemény ötödik kötetéről írt recenziójában Hugelmann megjegyezte: „A szerkesztők arra kívánnak törekedni, hogy a gyűjtemény megjelenése és a közölt döntések között eltelt időt lerövidítsék. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy milyen mértékben van egyáltalán lehetősége az állami igazságszolgáltatásnak arra, hogy a felbatalmazási törvények dominanciája mellett eljárjon.”⁷¹ Hugelmann további értékelése a kötet utolsó, 1934-es számában olvasható, az 1929 és 1932 közötti évek több államjogi kiadványának gyűjteményéről szóló recenzióban. A bevezetőben Hugelmann indokolta a gyűjtemény közzétételét, hiszen az „természetesen sokat veszített az aktualitásából”. Kifejtette, hogy „Bár ma már senki sem hiszi, hogy a Német Birodalom alkotmánya legalább fő vonalaiban megmaradna, vagy visszatérne, tévedés lenne a Német Birodalom alkotmányáról szóló irodalmat elavultnak és teljesen irrelevánsnak tekinteni.”⁷²

A *Zeitschrift für öffentliches Recht* című folyóiratban osztrák szempontból 1935-ben az 1934. évi ún. májusi alkotmány és az új konkordátum kérdései domináltak. A szerkesztőbizottságban bekövetkezett változást sugallja az, hogy az egyházjogi kérdéseknek nagyobb figyelmet szenteltek. Az 1935-ben Rudolf Köstler kánonjogász csatlakozott a folyóirat szerkesztőségéhez. Úgy tűnik azonban, hogy ez a körülmény nem a tematikus súlypontok bővülésének következménye volt, hanem Köstler az elhunyt Max Hussarek kánonjogász utódja lett. Ebben a kötetben az osztrák államjogászok elsősorban az egyházjog és az alkotmányjog hazai fejlődésére koncentráltak: Rudolf Köstler az 1934-es osztrák konkordátummal, Hans Spanner az újonnan létrehozott Szövetségi Legfelsőbb Bírósággal foglalkozott, Kurt Strele pedig az 1934. évi Májusi Alkotmányt követő törvényhozásnak szentelte írását. Karl Braunias egy kicsit tovább ment „Die Grund- und Freiheitsrechte nach den Rundschreiben der letzten Päpste” („Az alap- és szabadságjogok az utolsó pápák körlevelei után”) című értekezésében.⁷³ A cikkben feltűnő az alapvető jogok és szabadságok helyzetének bevezető áttekintése a különböző politikai és ideológiai nézetekben. Braunias itt részletesen foglalkozott az alapjogok nemzetiszocializmus alatti korlátozásával és az NSDAP pártprogramjában előírt alapjogokkal és kötelességekkel is. Tanulmányának ezt a részét a nemzetiszocialista jogtudósoktól származó terjedelmes idézetek jellemzik, de az alkotmányos korlátozások bemutatása leíró jellegű. E nemzetiszocialista intézkedések értékelése elmaradt, hiszen egy ilyen értékelés aligha felelt volna meg a cikk célkitűzésének.

1936-ban a *Zeitschrift für öffentliches Recht* hasábjain újra találkozunk a szokásos osztrák szerzőkkel. A témák ismét elsősorban a jogfilozófia, a jogtörténet és az egyházjog területéről

⁷⁰ PFISTER, Verhältniswahl 352.

⁷¹ HUGELMANN, H. H. Lammers 263.

⁷² HUGELMANN, [recenziógyűjtemény] 646.

⁷³ BRAUNIAS, Die Grund- und Freiheitsrechte nach den Rundschreiben der letzten Päpste 600–655.

szólnak. Rudolf Köstler az osztrák államegyházi jogról publikált, Adolf Menzel „Griechische Soziologie“ („Görög szociológia”) címmel írt, Karl Gottfried Hugelmann pedig a „Gestalt des Reiches in Idee und Wirklichkeit im Wandel der deutschen Geschichte“ („A birodalom alakja eszmében és valóságban a német történelem folyamán”) című írással jelent meg, amelyben kortárs témákról is beszámolt, illetve Adolf Hitler beszédeivel egészítette ki azokat. Hugelmann ekkor már több, mint egy éve a münsteri egyetemen dolgozott, így tevékenységi helyét tekintve már nem volt osztrák államjogász.

Karl Braunias „Die Grund- und Freiheitsrechte nach dem Entwurf der neuen Sowjetverfassung“ („Alapvető szabadságjogok az új szovjet alkotmány tervezete szerint”) című tanulmányában az alkotmányjog kifejezetten aktuális fejleményeivel foglalkozott. Hugelmann számos recenzióval is igen aktív, elsősorban a nemzetiszocialista jogról írt. Kitért arra a kérdésre is, hogy a „III. Birodalom” alkotmánya valójában mennyire érvényes még mindig. Az 1935-ben megjelent „Die Verfassungsgesetze des nationalsozialistischen Staates dem Text der Weimarer Verfassung gegenübergestellt” („A nemzetiszocialista állam alkotmányos törvényei a weimari alkotmány szövegével összehasonlítva”) című könyvről írt recenziójában Hugelmann megjegyezte, hogy „egyenesen megdöbbentő, hogy a Weimari Alkotmányból mára milyen kevés gyakorlatban érvényesülő jog maradt, még akkor is, ha azt nem váltotta fel egy formális új alkotmány”. A következő indoklással szolgált csupán: „Mélyreható szellemi forradalom alakította át.”⁷⁴ Max Layer kritikája különösen figyelemre méltó, már csak a ritkaság értéke miatt is, ugyanis Layer politikai visszavonulása után alig publikált. 1936-ban recenzálta Lea Meriggi olasz professzor asszony „Faschismus und Recht” („Fasizmus és jog”) című előadásának írott változatát.⁷⁵ Layer a tanulmányt „tudományosan nem eléggé megalapozottnak” és felületesnek minősítette, és nem látott benne új felismeréseket.⁷⁶ Véleményéből azonban sem a fasizmussal, sem a nemzetiszocializmussal szembeni állásfoglalás nem derült ki.

Az 1937-ben megjelent lapszám többek között Ludwig Adamovich, Adolf Merkel és Hans Kelsen írásait tartalmazta. Ezek sem a korabeli német államjogra fókuszáltak. Merkel elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányában az állampolgári kötelességeket vizsgálta a katolikus államfelfogás szerint, különös tekintettel az állam iránti engedelmességre. Kelsen alkotmányjogi kérdésekre összpontosított, Adamovich pedig a parlamenti összeférhetetlenséggel és a hivatásrenddel foglalkozott. A korábbi évek stílusában Hugelmann a nemzetiszocialista államjogot tárgyaló német munkákról írt recenziókat. Figyelemre méltó, hogy Edgar Tatarin-Tarnheyden „Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts” („Az új német államjog alap gondolatai”) című tanulmánya is bekerült a folyóiratnak ebbe a kötetébe. Tatarin-Tarnheyden, aki 1934 óta tagja volt az SA-nak⁷⁷, áttekintést adott a nemzetiszocialista államjogról, hangsúlyozta annak legitimitását, és határozottan ellenezte Németország diktatúrájának való minősítését. Tatarin-Tarnheyden még a jogilag megkérdőjelezhető intézkedéseket is megvédte és mellettük érvelt: „Kivételesen olyan intézkedések váltak szükségessé, amelyeket kizárólag vagy túlnyomórészt a német államhájó viharos helyzete és a német nép életszükséglete miatt kellett legitimálnak tekinteni. Itt a legmagasabb rendű „politikai vészhelyzetről” van szó.”⁷⁸ Élesen bírálta a

⁷⁴ HUGELMANN, Heinrich Herrfahrdt 416.

⁷⁵ LAYER, Lea Meriggi 426–428.

⁷⁶ LAYER, Lea Meriggi 428.

⁷⁷ OTTO, Tatarin-Tarnheyden.

⁷⁸ TATARIN-TARNHEYDEN, Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts 39.

„fejkeváta demokráciát”,⁷⁹ tehát a parlamentáris-demokratikus rendszereket. *Tatarin-Tarnheyden* röviden kitért az „igazi népközösség” szükségességére, és ezzel összefüggésben indokoltak tartotta a zsidóellenes rendelkezéseket.⁸⁰ Írása összességében a nemzetiszocializmus és *Adolf Hitler* előtti főhajtásként olvasható.

Végezetül röviden áttekintjük a *Zeitschrift für öffentliches Recht* 18. kötetét, különös tekintettel arra, hogy a cikkek legalábbis egy részét valószínűleg már 1937-ben megírták és benyújtották a szerkesztőséghez. Bár a kötetnek 1938-ban kellett volna megjelennie, a borítón 1939 szerepel a megjelenés éveként. Ausztria *Anschluss*-ja a Németországhoz mind a tanulmányokból, mind a szerkesztőbizottságban bekövetkezett változásokból egyértelműen kitűnik. *Gerhard Anschütz*, *James Leslie Brierly*, *Hans Kelsen*, *Adolf Menzel*, *Luis Recaséns Siches*, *Georges Scelle* és *František Weyr* már nem voltak szerkesztőségi tagok. A korábbi számokhoz képest most több, nemzetiszocialista kérdésekkel foglalkozó, német jogászok által írt cikk jelent.⁸¹ Néhány osztrák jogtudós is publikált ebben a kötetben: *Merkel* „*Friedrich Schiller und der Staat*” („*Friedrich Schiller és az állam*”) címmel, *Karl Braunias* az 1936-os szovjet alkotmányban szereplő alapvető szabadságjogokról, *Köstler* pedig az egyházjogról írt. Az osztrák jogtudósok a német államjogot továbbra sem illetik kritikával. Bár a nacionalista állam államjogi kérdései az *Anschluss* miatt az osztrák államjogászok számára aktuálisabbak voltak, mint valaha, a *Zeitschrift für öffentliches Recht* nem volt az a tipikus orgánum, amelyben az aktuális eseményekre adott közvetlen reakciókat publikáltak volna. Ezzel kapcsolatban *Ute Spörg* találóan megjegyzi, hogy „az aktuális napi politika értékelése (...) a folyóirat olykor hosszú megjelenési időközéi miatt amúgy is kivitelezhetetlen volt (és) egyre ritkábban került rá sor, így az ilyen jellegű tanulmányok hiánya nem igazán tűnt fel.”⁸²

A tisztán jogi folyóiratok mellett kevésbé ismert kiadványok is megjelentek, amelyek a témák széles körét ölelték fel, és nem csak a jogászközönségnek szóltak. Említést érdemel itt a *Nation und Staat* (*Nemzet és Állam*) című, kisebbségi kérdésekkel foglalkozó havilap, a *Monatsschrift für Kultur und Politik* (*Kultúra és Politika Havi Folyóirata*), a *Schönere Zukunft: Katholische Wochenschrift für Religion und Kultur* (*Szebb Jövő: Katolikus Hetilap – Vallás és Kultúra*) és az *Othmar Spann* által szerkesztett *Ständisches Leben* (*Rendi Élet*) című havilap.

Az államjogászok alkalmi hozzászólásai a *Johannes Messner* által szerkesztett *Monatsschrift für Kultur und Politik* című folyóiratban olvashatók. Az első, 1936-os kötet *Adolf Menzel* több írását is tartalmazta.⁸³ A hangsúly itt is elsősorban a történeti államjogon volt; aktuális összefüggések csak a szövegek értelmezésével sejthetők. Az első kötetben *Johannes Hollnsteiner* „*Der Sinn des autoritären Staates*” („*A tekintélyelvű állam lényege*”) című írásában ugyan időszerű kérdésekkel, azonban csak osztrák részről foglalkozott.⁸⁴ Hasonló kép rajzolódik ki a folyóirat második és harmadik kötetében, melyek csak egy-egy államjoggal kapcsolatos írást tartalmaztak: 1937-ben *Menzel* cikke „*Österreichs*

⁷⁹ TATARIN-TARNHEYDEN, Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts 40.

⁸⁰ TATARIN-TARNHEYDEN, Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts 47.

⁸¹ RABL, Staat und Verfassung 289–330.; KELLER, Reich und Recht 438–450.; STEIMLE, Die Neugestaltung des öffentlichen Rechts und die Verwaltungsgerichtsbarkeit 457–466.

⁸² SPÖRG, Die Autoren und Herausgeber der Zeitschrift für öffentliches Recht 587.

⁸³ MENZEL, Der Wandel des Freiheitsgedankens im Laufe der Geschichte 101–108.; MENZEL, Masse und Führer in der Gesellschaftslehre der alten Griechen 519–522.

⁸⁴ HOLLNSTEINER, Der Sinn des autoritären Staates 485–496.

Anteil an der Entwicklung der Staatswissenschaften im 17. und 18. Jahrhundert“ címmel Ausztria szerepével foglalkozott a politikatudomány 17. és 18. századi fejlődésében, míg 1938-ban *Ludwig Adamovich* tanulmánya („*Ständische Verwaltung und Staatsverwaltung*“) a rendi közigazgatást és az államigazgatást tárgyalta.

6. Tisztelet – közömbösség – helytelenítés

Az 1933 és 1938 közötti időszak vizsgálata meglehetősen kijózanító képet mutat. A náci joggal szembeni tisztelet körében az osztrák államjogászok egy nagyobb csoportja említendő, de más olyan jogtudósok is ide sorolhatók, akik alkalomadtán foglalkoztak csak közjogi kérdésekkel. Ezzel összefüggésben a már említett *Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit* című birodalmi német folyóirat 38. kötete nevesíthető.⁸⁵ Ebben a kötetben tizenhat írás jelent meg, amelyek közül tíz az osztrák közjoggal kapcsolatos. A szerzők bécsi jogtudósok voltak.⁸⁶ A tanulmányok az osztrák politikai és alkotmányjogi fejleményekkel foglalkoztak. Egyes cikkek egyértelmű kritikát fogalmaztak meg az osztrák kormánnyal szemben, és ez a körülmény nem maradt következmények nélkül az érintett szerzők számára. Néhány cikkben az osztrák fejlődéssel pozitív ellenpéldaként a német politikai és jogi helyzetet állították szembe, de sokszor nem történt közvetlen utalás a „III. Birodalomra”. Jó példa erre *Max Layer* írása.⁸⁷ *Layer* ebben a már említett felhatalmazási törvénnyel foglalkozott, amelyet a kormány az elfogadott törvényeket módosító kormányrendelet-alkotás jogi alátámasztásaként használt. A hatás végzetes volt. Lehetővé vált a felhatalmazási törvény korlátlan alkalmazása, amit a szerző azért kifogásolt, mert az „*még az alkotmánytörvényeket is áttöri és módosítja, az élet olyan területeit szabályozza, amelyek teljesen kívül esnek a törvényhozás hatáskörén (...) és nem ismeri el azokat a korlátokat, amelyeket maga az alkotmány állított fel a szövetségi elnökkel szemben a szükségállapotra vonatkozó rendeletekre vonatkozó jogával kapcsolatban*“.⁸⁸ *Layer* kritikája még egy lépéssel tovább ment. Egyértelműen a kormány ellen irányult, és aláásta a kormány jogalkotás legitimitását: „*Csak sajnálni lehet a gyakorlat ilyen eltévelyedéseit az alkotmányjogász szémszögéből, sajnálni a kormány szémszögéből, amely olyan eszközökhöz folyamodik, amelyek még a jó szándékú és önmagában eredményes intézkedéseket is a törvénytelen és alkotmányellenesség bélyegével illetik, és végül sajnálni a jogkövető és lojális lakosság szémszögéből, amelynek az alkotmányba, az állami intézményekbe és az annak végrehajtásával megbízott kormányba vetett bizalma alapjaiban megrendült.*“⁸⁹ A kritika a „III. Birodalommal” való rejtett összehasonlításban csúcsosodott ki. *Layer* így írt cikke utolsó bekezdésében: „*Sokkal kevésbé rossz, ha egy nehéz és válságos időszakban egy erőteljes népi mozgalom egy csapásra áttöri a merev rendet, és egy új rendet állít a helyébe, amely talán jobban megfelel a nép igényeinek, mint*

⁸⁵ OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien 232–240.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 596–600.

⁸⁶ Következő szerzőkről volt szó: *Karl Braunias, Ernst Schönbauer, Herbert Kier, Max Layer, Adolf Merkel, Hans Frisch, Wenzel Gleispach, Leopold Zimmerl, Karl Gottfried Hugelmann, Norbert Gürke*. 1933 és 1938 között közülük a következőknek kellett elhagyni a Bécsi Tudományegyetemet, illetve a Műszaki Egyetemet: *Herbert Kier, Max Layer, Hans Frisch, Wenzel Gleispach, Leopold Zimmerl és Karl Gottfried Hugelmann*.

⁸⁷ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 203–218.

⁸⁸ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 218.

⁸⁹ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 218.

*a törvény és az alkotmány megsértésének láncolata, amelyet rosszul álcáznak látszat indokokkal, és amelyek őszintétlenségét minden gondolkodó polgár átlátja.*⁹⁰

Az oktatási minisztérium úgy látta, hogy ez utóbbi bekezdés „nem tudományos állásfoglalás, hanem inkább egy féktelen, határozottan politikai jellegű támadás a szövetségi kormány ellen”.⁹¹ Ennek eredményeképpen Layer nyugdíjazták – bár a kormány hivatalosan költségcsökkentési intézkedésekre hivatkozott, és azzal indokolta a lépést, hogy Layer elérte a nyugdíjba vonuláshoz szükséges minimális életkort. A valódi ok azonban valószínűleg kiszivárgott, mivel Layer szembesült az ellene irányuló médiakampánnyal. A *Wiener Zeitung* (Bécsi Újság) – egy állami tulajdonban lévő újság – 1933 októberének elején, még mielőtt a döntés jogerőre emelkedett volna, „hivatalos megfontolások” miatti „korengedményes nyugdíjazásról” számolt be.⁹² A lap hivatkozott Layernek a *Verwaltungsarchiv*-ban megjelent cikkére, azt a szolgálati eskü megszegésének tekintette, és az ott közölt írásokat „a bazu elleni radikális, rosszirindulatú és tapintatlan támadásokként”⁹³ minősítette. A *Wiener Zeitung* tudósítása még hosszabb jogvitákat eredményezett, és Layer több pere sikeres volt a lap ellen.⁹⁴ Egy recenzió kivételével nem ismertek további publikációk Layerről a nyugdíjazása utáni időszakból. Layer 1934-ben a Tudományos Akadémia levelező tagjává, 1940-ben pedig rendes tagjává választották. A kérelmező Ernst Schönbauer – egykori professzortársa és az 1933-as *Verwaltungsarchiv*-ban is publikáló szerző – 1940-ben az előterjesztés indokaként a „tudomány mártírjának tiszteletét” jelölte meg.⁹⁵ Layer 1941-ben halt meg, nem sokkal azután, hogy a Bécsi Tudományegyetem tiszteletbeli szenátorra avatta.⁹⁶ Bár a Layer-ügy egyértelműen mutatja az oktatási minisztérium gyors reakcióját és azt a kísérletet, hogy megszorító intézkedések álcája alatt hajtsák végre a megrovást, Layer egyértelmű „tisztelőként” való kategorizálása problematikusnak tűnik, mivel egyébként nem igen van egyértelmű bizonyíték a náci ideológiához való közelségére. Egészen más a helyzet Wenzel Gleispach és Leopold Zimmerl esetében: mindketten publikáltak 1933-ban a *Verwaltungsarchiv*-ban, majd a Bécsi Tudományegyetemről való eltávolításuk után sikeresen építették karrierjüket a „III. Birodalomban”.⁹⁷

Egy további szerző, aki a *Verwaltungsarchiv* ugyanezen kötetében publikált, Karl Braunnias volt. Braunnias a nemzetiszocializmus és a polgári pártok határán mozgott. Egyrészt 1934-ben csatlakozott a Hazafias Front (*Vaterländische Front*) mozgalomhoz, és tagja volt a katolikus *Leo-Gesellschaft* (Leó-Társaság) hálózatának is,⁹⁸ másrészt részt vett nemzetiszocialista szervezetekben, 1930-ban csatlakozott a többször említett, antiszemita Német Klubhoz,⁹⁹ 1934 júniusában társalapítója volt

⁹⁰ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 218.

⁹¹ A dekanátus határozattervezetét 1933. október 16-i keltezéssel Max Layer aktájában lásd: z.Z. 876 és 877/1933, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allgemein, Kt. 611.

⁹² *Wiener Zeitung* 1933. október 6-i lapszám (Nr. 248) 3.

⁹³ *Wiener Zeitung* 1933. október 6-i lapszám (Nr. 248) 3.

⁹⁴ *Freie Stimmen* 1935. március 23-i lapszám (Nr. 69) 7.; *Innsbrucker Nachrichten* 1934. április 25-i lapszám (Nr. 95) 8.

⁹⁵ Max Layer aktája, Archiv der ÖAW, Zl. 130/1940.

⁹⁶ POSCH, Max Layer.

⁹⁷ Gleispachról lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Strafrecht und Strafprozessrecht 431–432.; LÖSCH, Der nackte Geist 190–192. Zimmerlről lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Strafrecht und Strafprozessrecht 446–448.

⁹⁸ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im „Ansturm“ des Nationalsozialismus 165.

⁹⁹ Ez az adatot a *Mitteilungen des Deutschen Klubs* 1930. évi 1. száma közölte (2.).

a nemzetiszocialista *Gesellschaft für Rechtswissenschaften* (Jogtudományi Társaság).¹⁰⁰ Párttagságáról semmit nem ismert, ami valószínűleg annak a körülménynek köszönhető, hogy *Braunias* a nemzetiszocialista fajelmélet szerint „első ági vegyes származásúnak” minősült.¹⁰¹ Az „illegalitás” idején tanúsított nemzetiszocialista elkötelezettsége ellenére *Braunias* 1938-ban nem folytathatta tanári tevékenységét. Visszaadta tanári engedélyét és ezzel egyetemi karrierje a nemzetiszocializmus idejére lezárult.¹⁰²

Braunias a *Verwaltungsarchiv*-ban a „Die parlamentarische Verfassung Österreichs” („Ausztria parlamenti alkotmánya”) témával foglalkozott. Cikke az I. Köztársaság alkotmányos és politikai helyzetéről adott néhol egyoldalú áttekintést. *Braunias* alig írt a parlament megszüntetéséről, csupán az utolsó mondatban állapította meg, hogy az uralkodó polgári pártok „a kormányban ülő Heimwehr (nemzetőrség) által forszírozva (...) elhagyták a demokrácia talaját, míg a két ellenfél, a baloldali marxizmus és a jobboldali nemzetiszocializmus a demokráciához akart ragaszkodni, hogy annak eszközeivel befolyást szerezzenek az államban és a többségben.”⁴⁰³ Az a benyomás, hogy *Braunias* itt a marxizmust és a nemzetiszocializmust pozitív fényben emelné ki, megtévesztő – legalábbis ami a marxizmust illeti. *Braunias* ugyanis rögtön hozzászólásának elején úgy ábrázolta a szociáldemokratákat, mint amely diktatúrát hozna létre, amennyiben demokratikus eszközökkel hatalomra jutna. Ennek során a szociáldemokraták linzi programjára hivatkozott, amelyet – feltehetően szándékosan – lerövidített. A szociáldemokratákat tette felelőssé a parlamentáris rendszer kudarcáért, és *Carl Schmitt* nézeteit használta fel álláspontja alátámasztására. Nem meglepő, hogy *Braunias*-nak nem kellett számolnia az autoriter rendszer következményeivel, hiszen támadása elsősorban a szociáldemokraták ellen irányult. Már 1933 márciusában habilitált, és a közigazgatási jog magántanára lett. *Braunias* 1938 nyári félévéig az európai államok alkotmányjogáról és a nemzetiségi jogról tartott kurzusokat. Publikációi is ezen a területen születtek. Elsősorban a kisebbségi jog különböző aspektusairól publikált. Itt nem szorítkozott csupán Ausztriára,¹⁰⁴ hanem közzétett cikkeket Svájcra,¹⁰⁵ Csehszlovákiáról¹⁰⁶ és Spanyolországról is.¹⁰⁷ A vizsgált időszakban számos írása foglalkozott az európai országok aktuális politikai és jogi fejleményeivel,¹⁰⁸ különösen Ausztria szomszédos államaiban. Ezekben a „III. Birodalom” csak ritkán kerül a középpontba. Ilyen volt a *Zeitschrift für Politik* 1934-es számában megjelent beszámolója: – *Braunias* majdnem 30 oldalt szentel az európai államok alkotmányos fejlődésének az 1933-tól 1934 közepéig terjedő időszakban. Bár Németország szerepe kétségtelenül a figyelem középpontjában áll, ez elsősorban a többi európai államban

¹⁰⁰ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 165.

¹⁰¹ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 165.

¹⁰² SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 165.

¹⁰³ BRAUNIAS, Die parlamentarische Verfassung Österreichs 178.

¹⁰⁴ BRAUNIAS, Die Fortentwicklung des altösterreichischen Nationalitätenrechtes nach dem Kriege 108. ff., 226. ff., 288. ff., 352. ff., 578. ff.

¹⁰⁵ BRAUNIAS, Der schweizerische Nationalitätenstaat im Umbau 289–306.

¹⁰⁶ BRAUNIAS, Das altösterreichische Nationalitätenrecht und die volkrechtlichen Gesetzesanträge der Sudetendeutschen Partei 224–239.

¹⁰⁷ BRAUNIAS, Das katalanische Autonomiestatut 476–498.

¹⁰⁸ BRAUNIAS, Die öffentlich-rechtliche Gesetzgebung des unparteilichen nationalen Regimes in Bulgarien 81–109.

kifejtett hatásával összefüggésben jelent meg. Magával a németországi helyzettel alig foglalkozott *Braunias*, és csak röviden jegyezte meg a következőt: „*Valószínűleg nem kell ábrázolnunk Németország alkotmányos fejlődését a vizsgált időszakban, mert az már számos beszámoló tárgya lett.*”¹⁰⁹

A *Verwaltungsarchiv*ban található kormánykritikus szövegek szerzőire nézve olykor súlyos következmények egyesek számára valószínűleg tanulságul szolgáltak arra nézve, hogy kerüljék kritikájuk és politikai véleményük kifejezésre juttatását az aktuális jogi kérdésekkel foglalkozó kiadványokban. Az NSDAP betiltására tekintettel a náci Németországban zajló jogi fejlemények iránti csodálat vagy támogatás nyílt kifejezése az ideológiai kapcsolat miatt problematikus lehetett. Amint már említettük, az egyetemi oktatók nyilatkozatai az ausztrofasiszta időszakban különösen szigorú ellenőrzés alatt álltak. A Bécsi Tudományegyetemen számos fegyelmi vizsgálat tanúskodik arról, hogy a nemzetiszocialista érzelmek, a nemzetiszocialista intézkedések támogatása, illetőleg a nemzetiszocialista szervezetek anyagi támogatása fegyelmi vizsgálatot eredményezett.¹¹⁰ Ezért nem meglepő, hogy egyes egyetemi oktatók, akik az 1938-as *Anschluss* után nyíltan szimpatizáltak a nemzetiszocializmussal és publikációikban világossá tették nézeteiket, az osztrák diktatúra idején visszafogottságot tanúsítottak.

Megnevezendő itt például *Helfried Pfeifer*.¹¹¹ *Pfeifer* eredetileg az alsó-ausztriai közigazgatási szolgálatban dolgozott. Közigazgatás-elméletből és osztrák közigazgatási jogból habilitált 1935-ben a társadalombiztosítási jogról írt disszertációjával, de oktatási engedélyét csak az 1938. októberi „*Anschluss*” után terjesztették ki általános államtudományra és osztrák államjogra.¹¹² *Pfeifer* már korábban is publikált alkotmányjogi írásokat, amelyek a német és az osztrák alkotmányjoggal foglalkoztak. 1932-ben jelent meg a „*Deutsche und österreichische Verfassung und Verwaltung*” („Német és osztrák alkotmány és közigazgatás”) című tanulmánya „*reformjavaslatok összehasonlításaként*”.¹¹³ *Pfeifer* ezt egyrészt az állami és közigazgatási reform, másrészt a jogharmonizáció sürgetése céljából írta. A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy kiállt a nagynémet eszme mellett.¹¹⁴ 1933 és 1938 között elsősorban a népjóléti jog és a társadalombiztosítási jog területén publikált, és továbbra is folytatta a német-osztrák jogösszehasonlítást. *Funk* a szociális jogi műveket „*alapvetően jogi és leíró jellegűnek*” értékelte.¹¹⁵ Egészen más a helyzet az 1938-as „*Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischen Recht*” („Államirányítás a német, az olasz és a korábbi osztrák jog szerint”) című kiadványban. Ebben a könyvben, amely *Pfeifer* szerint még az *Anschluss* előtt íródott, a szerző – mint az előszóban jelezte, a következőket kívánta elérni: „*felhívni a sajtóhazugságok által tájékozatlan vagy félretájékoztott olvasók szemét a valós helyzetről, a két nagy állam valóban demokratikus intézményeiről és másrészt a kényszerállam Ausztriának a kétféle csupán színlelt, rendi demokráciájáról.*”¹¹⁶

¹⁰⁹ BRAUNIAS, Die Verfassungsentwicklung der Staaten Europas 335.

¹¹⁰ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 439–442.

¹¹¹ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 96–150.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 226–232.; FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 397–399.

¹¹² SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 98.

¹¹³ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 99.

¹¹⁴ Lásd például az előszót: PFEIFER, Deutsche und österreichische Verfassung und Verwaltung.

¹¹⁵ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 397.

¹¹⁶ PFEIFER, Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Recht III.

Pfeifer készített egy további tanulmányt is, amely az *Anschluss* kérdésével foglalkozott. Pfeifer ideológiai besorolása a nemzetiszocializmus tisztelőjeként egyértelműen kifejezésre jut az előszóban: az *Anschluss*-t a „nagynémet álm beteljesedéseként” jellemezte, amely „Adolf Hitlernek, a német nemzet vezetőjének világtörténelmi tettevé” valósult meg.¹¹⁷ Pfeifer az előszót egy „Heil Hitler!”-rel zárta. Ez a mű egyike azon kevés, a nemzetiszocializmus alatti német alkotmányjogról szóló tanulmánynak, amelyet osztrák államjogász írt. Funk találóan jellemzi: „Tartalmát tekintve a könyv egyfajta összehasonlító alkotmány- és kormányelmélet, keverve a Führer-állam melletti propagandával”.¹¹⁸

Hans Frisch az *Anschluss* után szintén nagyon világos álláspontot foglalt el „*Die Gewaltherrschaft in Österreich. 1933-1938: Eine staatsrechtliche Untersuchung*” („Zsarnokság Ausztriában. Egy alkotmányjogi vizsgálat”) című könyvében.¹¹⁹ Frisch már korábban is megbotránkozást keltett egy kormánykritikus írásával, amit 1933-ban *Verwaltungsarchiv*-ban adott közre.¹²⁰ Tanulmányában problémának tekintette az Alkotmánybíróság megszüntetését, és kritikával illette a kormányt, valamint a kormányhoz hű bírakat, akik lemondásukkal elősegítették az Alkotmánybíróság megszüntetését. Helfried Pfeifer 1941-ben Frischről írt nekrológiájában ezt a „bátor tanulmányt” nevezte meg annak okaként, hogy Frisch 1934 júliusában nyugdíjazták a Műszaki Egyetem professzori állásából.¹²¹

Karl Gottfried Hugelmann több, a *Zeitschrift für öffentliches Recht* számára írt kritikájában is világossá tette álláspontját. Ez lehet az oka annak, hogy az osztrák kormány már 1934-ben megrovásban részesítette. Tudományos pályafutását a náci Németországban folytatta, így nem kellett tartania a nemzetiszocializmust támogató szavainak a következményeitől. Egy 1935-ben megjelent könyvkritikában így foglalta össze a véleményét: „Ma már a weimari alkotmányt egy átmeneti időszak szükségszerűségéeként értékelhetjük, ugyanakkor teljes nyíltsággal viszonyulhatunk az új állam kialakításához.”¹²² Ugyanebben az évben egy recenzió-gyűjteményben üdvözölte a „német állami élet újjászervezésének megjelenését a tudományos életben, amelyet a nemzeti forradalom neve alatt szokás összefoglalni”.¹²³ Hugelmann ebben Adolf Hitler szavainak megerősítését látta, miszerint „a forradalom már a fejlődés szakaszába lépett”. A „vonatkozó szakirodalmat” áttekintve Hugelmann „örömmel állapította meg, hogy az újdonságok alapvető megerősítése minden bizonnyal teret enged a tudományos nézetek sokféleségének és a megfigyelők személyes felfogásának” is.¹²⁴ Az eltérő vélemények egyike arra a kérdésre vonatkozott, hogy a náci állam jogállam-e. A szerző itt kísértést érzett arra, hogy személyesen foglaljon állást, és kijelentette, hogy „nem akarta szó nélkül hagyni, hogy ő maga elkötelezett a nemzeti jogállam eszméje mellett.”¹²⁵ Egy évvel később – ismét egy recenzióban Otto Koellreutter „*Grundriss der Allgemeinen Staatslehre*” („Az általános államtan alapjai”) című művéről – kifejtette, hogy számára mi jelenti az alkotmányos államot, és hogy

¹¹⁷ PFEIFER, Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Rech IV.

¹¹⁸ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 398.

¹¹⁹ Lásd hozzá: SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 42–55.; FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 399–340.

¹²⁰ FRISCH, Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes 232–242.

¹²¹ Archiv der Universität Wien, Senat S. 305.59. Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Juristische Lehrstühle an anderen Wiener Hochschulen 684.

¹²² HUGELMANN, Gerhard Anschütz 138.

¹²³ HUGELMANN, [recenzió-gyűjtemény] 510.

¹²⁴ HUGELMANN, [recenzió-gyűjtemény] 510.

¹²⁵ HUGELMANN, [recenzió-gyűjtemény] 511.

ezek az előfeltételek mennyiben érvényesek a náci államban. Bár Hugelmann nem követte teljes mértékben Koellreutter „jogállam” fogalmi meghatározását, „teljesen egyetértett vele abban a kérdésben, hogy a nemzetiszocialista Német Birodalom természetét és célját tekintve alkotmányos állam volt-e.”¹²⁶ Hugelmann a következő indokokkal szolgált: „A nemzetiszocialista állam felelős vezetőinek nyilatkozatai szerint elismeri a bírák függetlenségét (ennek nem mond ellent a Führer rendkívüli, át nem rubázható bírói hatalma veszélyes esetén), elismeri a közigazgatás törvényességének szükségességét is, ami már abból is adódik, hogy mind a birodalmi tisztviselők, mind a birodalmi miniszterek hivatalba lépésükkor ünnepélyes esküt tesznek nemcsak a Führernek való hűségre és engedelmségre, hanem a törvények betartására is.”¹²⁷

Hugelmann természetesen a recenziókon kívül is publikált. Elsősorban a történeti és kortárs nemzetiségi joggal foglalkozott.¹²⁸ Funk Hugelmannnt a „történelmi idealizmus képviselőjének” tekinti.¹²⁹ 1933-ban szerzője volt a *Verwaltungsarchiv* című folyóirat fent említett kötetének.¹³⁰ Ennek a publikációnak nem voltak azonnali következményei számára; elbocsátása csak egy évvel később következett be, és csak nagyon korlátozott mértékben kapcsolódott ehhez az tanulmányához. Hugelmann szakelőadásokkal vett részt a Német Klubban, 1932 novemberében a lausanne-i jegyzőkönyvekről beszélt, egy évvel később pedig a „III. Birodalom” 1933. évi konkordátumáról.¹³¹ A Német Klubban tartott előadásai különösen emlékeztetéseket lehettek. Az 1939-ben megjelent könyvében Hans Bleyer-Härtl NS-ügyvéd arról számolt be, „hogy miután 1933 júniusában betiltották az NSDAP-t, Hugelmann részt vett a Deutscher Klub rendezvényén”,¹³² és „olyan beszédet mondott, amely felejtethetetlen volt, mert a világ felett ítélkezést jelentette. (...) És amikor Hugelmann azúrl a szent esküvel fejezte be, hogy a harcot (a birodalomhoz való csatolását) rendületlenül folytatni fogják a győzelemig, férfiak százai énekelték a Deutschland-Liedet, megfeszített karral hódolva a Führernek.”¹³³

Vessünk egy rövid pillantást Norbert Gürkére is.¹³⁴ Már említettük, hogy tudományos pályafutása 1934-től Németországban zajlott, de Gürke ott Ausztria szakértőjeként pozicionálta magát. Ez a körülmény még paradoxabbnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy Gürke soha nem fejezte be osztrák jog- és államtudományi tanulmányait. Ettől függetlenül kezdetben éppen az osztrák alkotmányjog és az 1933 utáni fejlemények álltak munkásságának középpontjában. A külvilág számára Gürke – legalábbis 1933–1934-ben – osztrák jogtudósként jelent meg. A *Verwaltungsarchiv*-ban 1933-ban még bécsi jogászként publikálta a „Der politische Sinn der Notverordnungspraxis” („A szükségrendelet alkotási jog gyakorlásának politikai értelme”) című cikkét, majd fokozatosan Münchenre változtatva az affiliációját. Míg 1934-ben a *Zeitschrift für Politik* hasábjain Bécs – München helymegjelöléssel jelent meg a „Der Kampf um Österreich” („A harc Ausztriáért”) című

¹²⁶ HUGELMANN, Otto Koellreutter 111.

¹²⁷ HUGELMANN, Otto Koellreutter 111.

¹²⁸ Így például lásd: HUGELMANN, Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs.

¹²⁹ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 403.

¹³⁰ HUGELMANN, Die Unabhängigkeit Österreichs und das Protokoll von Lausanne 266–278.

¹³¹ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Exkurs: Akademischer Antisemitismus 72., 19. lábjegyzet.

¹³² REITER-ZATLOUKAL, Antisemitismus und Juristenstand 196.

¹³³ BLEYER-HÄRTL, Ringen um Reich und Recht 132.

¹³⁴ Lásd hozzá: SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im „Ansturm“ des Nationalsozialismus 56–95.; FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 395–397.; RATHKOLB, Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien zwischen Antisemitismus, Deutschnationalismus und Nationalsozialismus 208–210.

tanulmánya,¹³⁵ a váltás már megtörtént, amikor az osztrák alkotmányt 1934-ben a *Archiv des öffentlichen Rechts*-ben mutatta be. Ezek után Gürke már csak Münchent említette tevékenységi helyeként.¹³⁶ Ez a változás összefügghet azzal, hogy Gürkét 1934 februárjában megfosztották ausztriai állampolgárságától. A hatóságok ennek okaként Ausztria-ellenes kijelentéseit említették, amelyek a lipcsei jogászkonferencián hangzottak el.¹³⁷ Még Ausztriában dolgozva Gürke 1932-ben a *Nation und Staat* (*Nemzet és Állam*) című folyóiratban megjelent tanulmányában a nemzetiszocializmus mellett foglalt állást.¹³⁸ 1930 óta volt egyébként az NSDAP tagja.¹³⁹ Jó kapcsolatai, többek között a birodalom jogi vezetőjével, Hans Frankkal lehetővé tették, hogy a még nem habilitált Gürke 1933 szeptemberének elején a lipcsei jogászkonferencián szakmai előadást tartson „Die Rechtslage Österreichs“ („Az osztrák jogi helyzetről”) címmel.¹⁴⁰ Gürke megjelenését a konferencián az osztrák sajtó megdöbbenéssel fogadta. A *Wiener Zeitung* 1933 október elején számolt be róla, „hogy a lipcsei jogászkonferencián egy bizonyos Dr. Gürke nevű professzor (Bécs) üdvözöltette magát az osztrák jogászok képviselőjeként (...). Hogy ki adta neki a felbatalmazást, hogy az osztrák jogászok nevében beszéljen, nem tudni, mint ahogy a fent említett Dr. Norbert Gürke egyébként teljesen ismeretlen, legalábbis Bécsben.”¹⁴¹

A közömbösök csoportja nagyon divergens képet mutatott. Az államjogászok egy része az 1930-as években alig nyilatkozott aktuális problémákról sem Ausztria, sem Németország vonatkozásában, hanem visszahúzódott a jogfilozófia, a szellemtörténet és a szociológiai kérdéseinek területére. Az 1928 óta nyugdíjas Adolf Menzel, aki 1938 augusztusában, 81 éves korában halt meg, ebbe a csoportba tartozik. A *Jahrbuch des öffentlichen Rechts* (*Közjogi Évkönyv*) 22. kötetéről a *Zeitschrift für öffentliches Recht*-ben 1935-ben írt kritikája azonban azt mutatja, hogy Menzel minden bizonnyal figyelemmel kísérte az európai alkotmányjog fejlődését. Recenziója röviden összefoglalta az évkönyvben szereplő egyes cikkeket, és néhány cikk esetében – köztük a német államjog átfogó bemutatásánál – kitért azok aktualitására, valamint megemlítette a közelmúltban született, figyelembe nem vett szabályozásokat, ami Menzel tárgyi ismereteit bizonyítja.¹⁴² A „*Der Staatsgedanke des Faschismus*“ („A fasiszta államesszmeje”) című 1935-ös művének előszavában Menzel hangsúlyozta, hogy célja egy „tisztán elméleti értekezés”, amelynek „semmi köze sem a propagandához, sem a kritikához”.¹⁴³ Kérdésesnek tűnik, hogy Mussolininek „zseniként” való értékelése és a fasiszta beszédek kommentár nélküli idézése az értekezésben mennyire egyeztethető össze a céljával.¹⁴⁴

Mások, így különösen Ludwig Adamovich, az osztrák államjogra összpontosítottak, és a német joggal nem foglalkoztak. Adamovichot, aki az osztrák-fasiszta rendszer (új) szerveiben különböző

¹³⁵ GÜRKE, Der Kampf um Österreich 392–407.

¹³⁶ GÜRKE, Die österreichische „Verfassung 1934“ 178–255.

¹³⁷ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im „Ansturm“ des Nationalsozialismus 57., 123. lábjegyzet.

¹³⁸ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 396.

¹³⁹ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im „Ansturm“ des Nationalsozialismus 59.

¹⁴⁰ SCHENKEL, Der Deutsche Juristentag 1933 41, 47.

¹⁴¹ *Wiener Zeitung* 1933. október 6-i lapszám (Nr. 248) 3.

¹⁴² MENZEL, Jahrbuch des öffentlichen Rechts 527.

¹⁴³ MENZEL, Der Staatsgedanke des Faschismus.

¹⁴⁴ OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Allgemeines und österreichisches Staatsrecht 502.

pozíciókat töltött be,¹⁴⁵ az jellemezte, hogy kiadványaiban néhány kivételtől eltekintve¹⁴⁶ az új osztrák államjog formális jogi bemutatására korlátozta magát. 1935-ben megjelent „*Grundriss des österreichischen Staatsrechtes*” című tankönyvének harmadik kiadása, amelynek az előszavában kifejezetten hangsúlyozta, hogy „szándékosan korlátozta magát az adott joganyag szigorúan jogi feldolgozására, és tartózkodott az alkotmánypolitikai vitáktól, mivel ezek összeegyeztethetetlenek lennének a könyv céljával, amely a tanulmányok és a gyakorlat számára kíván útmutatót nyújtani”.¹⁴⁷

Adolf Merkel nehezen sorolható be ebbe a leegyszerűsítő kategorizálásba. Lenne okunk arra, hogy a kevés helytelenítő közé tegyük, azonban (tekintettel az egyébként oly kritikus jogtudós kevés, gyakran rejtett bírálatára) a közömbösek csoportjába való besorolása – bár valamivel mérsékeltebb mértékben és csak a „III. Birodalommal” kapcsolatban – szintén indokoltnak tűnik. Ugyan az osztrák alkotmányi fejleményekről részletesen írt,¹⁴⁸ mégpedig kritikusan, emellett elsősorban jogelméleti, természetvédelmi és általános államelméleti kérdésekkel foglalkozott. A *Verwaltungsarchiv*-ban 1933-ban megjelent írása az osztrák alkotmánybíráskodást tárgyalta a hatáskörök áttekintésével az I. Köztársaságban. Merkel csak időnként bírálta a kormányt, és megfogalmazásai még akkor is mérsékeltek és óvatosak voltak. Layerrel ellentétben, aki többek között a „*törvénytelenség szegényfoltjáról*” beszélt, Merkel sokkal óvatosabban választotta meg szavait, még ha a jogi értékelése lényegében ugyan az is volt. Merkel az aktuális helyzetre és az Alkotmánybíróság megbénítására vonatkozó néhány megjegyzéssel zárta fejtegetéseit. Ez utóbbit átmeneti intézkedésnek tekintette, és kijelentette, hogy az Alkotmánybíróság a „*jogállamiság fellegrára*”.¹⁴⁹ Merkel megemlítette az Alkotmánybíróság meghiúsult kísérletét a kormányrendeletek felülvizsgálatára vonatkozóan, amely a kormány számára kevésbé öröndetes eredmény lett volna, mivel „*a megtámadott rendeletek vagy egyes rendeletek rendelkezései aligba kerültek volna el a hatályon kívül helyezés sorsát*”.¹⁵⁰ Cikkét egy olyan megjegyzéssel zárta, amely valószínűleg Németországnak szólt, és – legalábbis visszatekintve – figyelmeztető vagy figyelmeztető jellegűnek tűnik. Végezetül Merkel a jogállamiság jelentőségét hangsúlyozta: „*Még a nemzetállam is csak jogállamként, a bíráskodásnak a közigazgatástól való teljes függetlenségével virágozhat, és tehet eleget a németiség politikai hagyományának*”.¹⁵¹

Merkel csak alkalmanként nyilatkozott a náci Németországban zajló változásokról. Megőrizte a rá jellemző tényszerű és tárgyilagos hangnemet, ahogy azt például Heinrich Krüger „*Die Verfassung der nationalen Revolution*” („*A nemzeti forradalom alkotmánya*”) című könyvecskéjéről írt kritikájában tette, amelyet 1935-ben a *Zeitschrift für öffentliches Recht* című folyóiratban tett közzé. Ebben Merkel röviden összefoglalta a közelmúltban Németországban tett államjogi lépéseket, melyek körében először is az 1933. évi felhatalmazási törvényt értékelte „*hamisan ,tekintélyelvűnek*”, helyesebben olyannak, amely egy „*nem korlátozott*” államformára való áttérést jelent. A „*Gleichschaltungsgesetz (...)* a német történelemre jellemző partikularizmussal való radikális szakítást jelenti – még a Bismarck és Weimar által mérsékelt föderalizmus formájában is – és az átmenetet egy olyan unitarizmusba,

¹⁴⁵ Adamovich tagja volt az Államtanácsnak, ami egyike a törvényhozási tanácsadó testületnek, valamint a Bundestagnak. Ezt követően ő volt Ausztria utolsó igazságügyi minisztere a két világháború közötti időszakban. Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 219–226.

¹⁴⁶ Így a tekintélyelv megerősítésének szorgalmazásáról lásd: ADAMOVICH, Verfassung 1934 und öffentliche Sicherheit.

¹⁴⁷ ADAMOVICH, Grundriss des österreichischen Staatsrechtes.

¹⁴⁸ Lásd hozzá: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien 239–240.

¹⁴⁹ MERKL, Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich 231.

¹⁵⁰ MERKL, Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich 230.

¹⁵¹ MERKL, Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich 231.

*amelyre német földön még nem volt példa. A totalitásra való törekvés pedig, amely az említett törvényekben találta meg első erőteljes kifejeződését, a német nemzet politikai történelmének ezeréves egyedi politikai differenciálódásának és nivellálódásának történelmi ellenpólusaként értelmezendő. (...) A fűzet tehát a „III. Birodalom” alkotmányának lényegét mutatja be.*¹⁵²

1933 márciusában *Merkel*, bár csak futólag, de egyértelműen kifejezte ellenérzését a németországi állapotokkal szemben. A *Der Österreichische Volkswirt* című folyóiratban *Merkel* felszólalt az osztrák kormány alkotmányosértései ellen. Mint „az alkotmányhoz hű professzora az alkotmányjognak”, kötelességének érezte, hogy „azt a kevés politikai szabadságot, ami Ausztriában ma még megvan, mindenekelőtt a tudomány szabadságát és a sajtószabadságot, amelyhez már hozzányúltak, arra használja fel, hogy megmutassa a hatalmon lévőknek (...), hogy a jelenlegi irány mennyire eltávolodott az alkotmánytól.”¹⁵³ *Merkel* számára különösen a sajtószabadság volt alapvető, amellyel kapcsolatban a „III. Birodalmat” negatív példaként hozta fel: „A Német Birodalomban bekövetkezett fejlemény, amely jogilag lehetővé teszi, hogy a jövőben „a gondolkodók és a könyvek országában” bármely rendőrhadnagy megfellebbezhetetlenül dönthesse egy tudományos mű publikálásáról, elég figyelmeztető jel kell, hogy legyen ahhoz, hogy Ausztriában a sajtószabadság egy jótáncit se csökekenjen. És a jogi szabadsággal való visszaélésnél sokkal veszélyesebb a jogi hatalommal való visszaélés!”¹⁵⁴

Merkel-re jellemző, hogy a napi sajtóban többször is kommentálta az aktuális osztrák fejleményeket. Gyakran kritikus újságcikkei többek között a sajtószabadság korlátozásával foglalkoztak, amely a szövetségi kormány közvetlen lépése volt a Nemzeti Tanács megszüntetése után,¹⁵⁵ mint ahogy az új alkotmány 1934-es bevezetése is eképpen értékelhető.¹⁵⁶ *Merkel* szintén egy újságcikkben reagált Ausztriának a „III. Birodalomhoz” való csatlósására.¹⁵⁷ Tekintettel az egyetemeken közelgő leépítési megszorításaira, feltételezhető, hogy *Merkel* ezt a cikket egy – végül is sikertelen – kísérletként írta, hogy megőrizze egyetemi tanári állását. Lényegében az *Anschluss* részéről történő jóváhagyását fejezte ki, de kerülte a nemzetiszocialista propagandát vagy hódolatot. Rávilágított az *Anschluss* jogi vonatkozásaira és az 1920-as évek akadémiai előkészítő munkálataira, majd saját vonatkozó publikációira is hivatkozott. A bevezető sorokban hangsúlyozta: „Ma, amikor az államférfiak lendülete nagy bátorsággal létrehozta Nagy-Németországot, emlékezhettünk a tudomány embereinek az előkészítő munkájára, és nem utolsósorban a jogtudomány hozzájárulására ahhoz, hogy az összes német politikai egységének intellektuális alapot vessenek.”¹⁵⁸ Figyelemre méltó, hogy *Merkel* nem zárkózott el attól, hogy az osztrák kormányt és annak jogi lépéseit bírálja, de a nemzetiszocialista német jogot nem problematizálta ugyanilyen mértékben még az *Anschluss* után sem.

Az osztrák alkotmányjogi szakirodalomban csak szórványosan fordult elő a birodalmi-német fejlemények nyílt helytelenítése, és ezek a legtöbb esetben csak rövid összehasonlítások voltak, amelyekben a náci Németországot figyelmeztetésként említették. A *Der Österreichische Volkswirt* című folyóiratban megjelent cikkek ebben különleges szerepet játszottak. A hetilap mindig rövid beszámolókat tartalmazott az aktuális politikai, gazdasági és jogi fejleményekről

¹⁵² MERKL, Heinrich Krüger 277.

¹⁵³ MERKL, Der Verfassungskampf 609.

¹⁵⁴ MERKL, Der Verfassungskampf 611.

¹⁵⁵ MERKL, Die Suspension der Pressefreiheit 2.

¹⁵⁶ MERKL, Die Wende des Verfassungslebens 1–2.

¹⁵⁷ MERKL, Im Spiegel des Rechtes 1–2.

¹⁵⁸ MERKL, Im Spiegel des Rechtes 1.

Ausztriában, de Németországban is. Másrészt 1933-tól többször adtak helyet a lapban kritikai elemzéseknek a náci Németország jogi és politikai eseményeiről. Például 1933 február elején jelent meg a „*Hitler unter Kuratel*“ („*Hitler gondnokság alatt*”), 1933 április végén pedig a „*Die ersten Schritte des Dritten Reichs*“ („*A III. Birodalom első lépései*”) című cikk. Az írások szerzői első ránézésre meglepőek: az első cikket *Thomas Murner*, a másodikat pedig *Martin Butzer* írta. Mindkét név egyértelműen álnév, hiszen *Murner* és *Butzer* egyaránt 16. századi személyiség, *Murner* szatirikusként és humanistaként, *Butzer* reformátorként ismert. Nem mindig világos, hogy ki rejtőzött ezen álnevek mögött. Maga a folyóirat legalábbis utalt a „*Thomas Murner*” álnévre, és a cikket azzal a magyarázattal vezette be, hogy ez az álnév „*konzervatív katolikusok egy körére*” utal.¹⁵⁹ Ennek a körnek a legfontosabb képviselői *Ernst Karl Winter* volt,¹⁶⁰ aki valódi nevén is publikált cikkeket a *Der Österreichische Volkswirt* című folyóiratban, valamint *Alfred Missong*, aki 1932-ben *Thomas Murner* álnéven adta ki „*radikálisan nemzetellenes szocialista pamfletjét*” (*Der Nazispiegel*)¹⁶¹. Figyelemre méltó, hogy bár *Winter* közel állt a keresztényszocialistákhoz, mégis határozottan ellenezte a *Dollfuß*-kormány 1933-as autoriter irányvonalát, és különböző médiumokban publikált a témában. *Winter* próbálkozása, hogy tudományos pályára lépjen, több évig húzódott, de végül a kar negatív válasza miatt kudarcot vallott, és a habilitációját is elutasították.¹⁶² 1933-tól *Winter* a *Wiener Politische Blätter* című kritikai folyóirat szerkesztője volt,¹⁶³ amelynek nemzetiszocializmussal szembeni ellenállása még azt is eredményezte, hogy az 1933 áprilisában megjelent első számot betiltották a „*III. Birodalomban*”.¹⁶⁴ Miután Ausztria az 1936-os ún. júliusi egyezmény által közeledett Németországhoz, *Winter*nek fel kellett hagynia kiadói tevékenységével.¹⁶⁵

7. Az államjogon kívüli náci joggal kapcsolatos viták

Végezetül arra a kérdésre is kitérünk, hogy az osztrák jogtudósok milyen mértékben foglalkoztak a nemzetiszocialista jogalkotással más jogterületeken. Ennek érdekében az egyik legnépszerűbb osztrák jogi folyóirat, a *Juristische Blätter* 1933 és 1938 közötti időszakban közzétett cikkeit elemezzük. Az 1933-as év első száma már a jogharmonizációról szóló elmélkedésekkel kezdődik: részletesen beszámoltak az osztrák-német és a német-osztrák munkacsoport jogharmonizációs konferenciájáról. Erre mindkét államban a politikai élet megszüntetése előtt került sor, és a jog különböző területeit érintette, beleértve a polgári eljárást is. Számos jelentés és cikk foglalkozott a német polgári eljárásjoggal és annak reformjával ebben az időszakban.¹⁶⁶ Összességében az 1933 és 1938 közötti írások többsége az osztrák jogra összpontosít, de időnként a német jogi helyzetről is találhatók német jogászok által írt tanulmányok a munkajogról, az ügyvédi hivatás fejlődéséről, az

¹⁵⁹ *Der Österreichische Volkswirt* 1933. február 4-i lapszáma (Nr. 19) 433.

¹⁶⁰ HOLZBAUER, Ernst Karl Winter 458–462.

¹⁶¹ WEINZIERL, Missong, Alfred.

¹⁶² HOLZBAUER, Ernst Karl Winter 458–459.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 281.

¹⁶³ HOLZBAUER, Ernst Karl Winter 460.

¹⁶⁴ HALL, Österreichische Verlagsgeschichte 183.

¹⁶⁵ HALL, Österreichische Verlagsgeschichte 180–181.

¹⁶⁶ VOLKMAR, Das Erkenntnisverfahren nach dem Entwurf einer deutschen Zivilprozeßordnung 144–146.; BOVENSIEPEN, Das reichsdeutsche Gesetz zur Änderung des Verfahrens in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten 182–188.

1936. évi védjegyéről szóló törvényről és az 1936. évi új szabadalmi törvényről.¹⁶⁷ Csak ritkán írtak osztrák jogászok elemzéseket a német jogfejlődésről. Ebben az összefüggésben kell megemlíteni *Ferdinand Kadečka* bécsi büntetőjogász professzor írását a német büntetőjogi reformról, amelyben a megtorlás eszméjének megerősítését bírálta,¹⁶⁸ a *Rudolf Pollak* által írt értekezést az új német egyezséget szabályzó rendeletről,¹⁶⁹ valamint *Arthur Bondi* bécsi ügyvédnek a svájci és a német részvényjogról szóló cikkét.¹⁷⁰ Néhány írás a korábbi német-osztrák projektekkel foglalkozott, melyek az osztrák jogi fejlemények elemzésekor rendszeresen utaltak a német jogra.¹⁷¹ A „III. Birodalomban” kiadott könyveket ugyan rendszeresen recenzálták, a *Juristische Blätter* könyvismertetőinek többsége osztrák kiadványokkal foglalkozott. A recenzensek egy része névtelen volt, de néhány esetben a szerzőket is megnevezték. Találhatók benne kritikai hangvételű könyvismertetőik is. Ilyen volt például 1933-ban *Heinrich Klang* recenziója *Heinrich Gerland* „*Schiller und das Recht*” („*Schiller és a jog*”) című tanulmányáról. Ebben *Gerland* „*a schilleri individualizmus, a schilleri liberalizmus tanítása*” mellett foglalt állást, amelyet „*a házasszeretnek mint az egyénből fakadó erkölcsi kötelességnek a felfogásaként*” értelmezett. *Klang* értékelése ezekről az eszmékről arra utal, hogy jól ismerte a német politikai és ideológiai helyzetet. Azt írta például, hogy a szerző bátorságára vall, „*ha a történelmi igazságot elismeri, amikor kiáll e liberalizmus mellett, és rámutat arra, hogy éppen a liberalizmus valódi lényege az, amely a felszabadító háborúkat inspirálta, újra egyesítette a német népet mint nemzetet. Véleménye, miszerint a liberális gondolkodás új korszaka van kialakulóban, sokak kívánságát teljesíti majd, de helyességét legalább ugyanennyien kétségbe fogják vonni. De amikor a nemzetiszocialista mozgalmat próbálja felhasználni álláspontja bizonyítására, csak kevesen, és különösen nem ennek a mozgalomnak a hívei követik őt.*”¹⁷²

1934-ben az innsbrucki professzor, *Franz Gschnitzer* különösen átfogó kritikát írt a nemzetiszocialista *Heinrich Lange* „*Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht*” („*Liberalizmus, nemzetiszocializmus és polgári jog*”) című művéről.¹⁷³ *Gschnitzer* már az első mondatban alapvető kritikát fogalmazott meg a könyvvel kapcsolatban: „*Sokáig kétségeim voltak afelől, hogy ez a könyv egyáltalán hozzáférhető-e egy tudományos felülvizsgálat számára*”. *Gschnitzer* a továbbiakban „*tendenciózusnak*” minősítette *Lange* ábrázolását, és ennek bizonyítékául hosszú passzusokat hozott fel. *Gschnitzer* kritikusán vizsgálta *Lange* követelését a jog rugalmasabbá tételére és a méltányosság fogalmának megerősítésére vonatkozóan. Végezetül *Gschnitzer* megállapította, hogy „*Lange nem új kodifikációt akar javasolni, hanem a meglévő írott törvényt akarja új szellemmel megtölteni, bármennyire is sérüljön az a folyamat során. Ez a végén egy pikáns tény eredményez: Lange, anélkül, hogy észre venné, olyan emberektől*

¹⁶⁷ POTTHOFF, Wandlungen im kollektiven Arbeitsrechte Deutschlands 498–500.; KÜBL, Die jüngste Entwicklung der Rechtsanwaltschaft in Deutschland 317–321.; KÜBL, Die Entwicklungstendenz in der deutschen Rechtsanwaltschaft 341–342.; WASSERMANN, Das neue deutsche Warenzeichengesetz 468–473.; MAGNUS, Das neue deutsche Patentgesetz 179–183.

¹⁶⁸ KADEČKA, Das kommende deutsche Strafrecht 5–8.

¹⁶⁹ POLLAK, Die neue deutsche Vergleichsordnung 221–224.

¹⁷⁰ BONDY, Zur deutschen und schweizerischen Aktienrechtsreform 338–343.

¹⁷¹ GROB, Zum deutsch-österreichischen Urheberrechtsentwurf 449–451.; SATTER, Entscheidung über die Zuständigkeit in der 1. Tagsatzung und im reichsrechtlichen Verfahren vor dem Einzelrichter 377–385.; SCHIMA, 40 Jahre österreichische Jurisdiktionsnorm und Zivilprozessordnung 421–425.

¹⁷² KLING, Heinrich Gerland 375.

¹⁷³ GSCHNITZER, Heinrich Lange 110–112.

(*Freirechtsschule – Szabad Jogi Iskola*) vette át az elképzeléseit, akiket mint fajidegeneket el kellett volna utasítania.¹⁷⁴

Az ilyen mélyreható könyvismertetések ebben az időszakban a *Juristische Blätter* esetében inkább a kivételt jelentették, mint a szabályt. A recenziók gyakran a szóban forgó mű egyes aspektusainak rövidebb összefoglalóira korlátozódtak, és általában inkább a tudományos megállapítások meggyőző erejét értékelték, mint azok ideológiai háttérét. Hasonló mintát láthatunk a német jogfejlődésről szóló kevés hozzászólásban is, amelyek szintén elsősorban leíró jellegűek, esetenként összehasonlítóak, de alig fogalmaznak meg negatív észrevételt.

8. Konklúzió

Az osztrák államjogászok részéről a náci jog mélyreható elemzésének hiányára több hipotézis is felvethető a fenti fejtegetések alapján.

Egyrészt az 1933-as osztrák politikai és alkotmányjogi helyzet miatt az osztrák államjogtudomány az osztrák alkotmányos problémákra koncentrált. Osztrák szempontból a részletekben lezajlott államcsíny beárnyékolta a náci Németország államjogi problémáit, és ennek következtében kevesebb elemzés jelent meg a német fejleményekről, mint ami egy *ex post* perspektívából várható lenne. Az I. Köztársaság alkotmányos pilléreinek fokozatos aláásása és korlátozása folyamatos készenléti magatartást eredményezett, mivel az új intézkedéseket mindig alkotmányjogi kategóriába kellett sorolni. Ezen a helyzeten még az ún. májusi alkotmány hatályba lépése sem változtatott, mivel most már az alkotmányt kellett tudományosan elemezni, másrészt számos rendelkezést nem hajtottak végre a gyakorlatban, és helyette átmeneti megoldásokat fogadtak el. *Helfried Pfeifer* 1938-ban is hasonló módon indokolta a részletes jogi összehasonlítások hiányát ezen a területen. Az összehasonlító jogról szóló könyvének bevezetőjében a következőket állapította meg: „Az államjog viharos fejlődésével mindhárom államban a szilárd lábakon álló államjogi doktrínának egyelőre elég dolga volt azszal, hogy a saját vagy a szomszédos állam új államjogát önállóan bemutassa, értékelje és a korábbiakkal összevesse azért, hogy az alapvető újításokat kimutassa, az új elveket kidolgozza.”¹⁷⁵

Másrészt mind az ausztrófasiszta kormány, mind a nemzetiszocialista hatalmon levők részéről lehetett megtorló intézkedésekre számítani, ami valószínűleg elgondolkodtatta a jogtudósokat azon, hogy a kritika – akár az osztrák, akár a német jogfejlődéssel szemben – negatív következményekkel járhat. A bemutatott példák azt mutatják, hogy az osztrák kormány tevékenységének kritikája hátrányokat eredményezett, különösen, ha az a nemzetiszocialista mozgalom támogatásával párosult. Ennek következtében a nemzetiszocializmus támogatóinak egy része sem a náci államjogot nem támogatta, sem az ausztriai fejleményeket nem bírálta. Az a tény, hogy a náci Németországban zajló események kritikáját többször is álnéven fogalmazták meg, arra utal, hogy az érintettek az NSDAP ausztriai betiltásától függetlenül féltek a nemzetiszocialisták megtorlásától.

Harmadrészt a weimari alkotmány formális további érvényessége további tényező lehetett abban, hogy az osztrák jogtudósok kevésbé vették figyelembe a nemzetiszocialista hatalmon levők alkotmánymódosító rendelkezéseit. Míg Ausztriában az 1920/1929-es szövetségi alkotmánynak a

¹⁷⁴ GSCHNITZER, Heinrich Lange 112.

¹⁷⁵ PFEIFER, Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Recht 1.

Quadragesimo anno enciklikával összhangban történő módosításáról szóló alkotmányos vitákat 1934-ben még az egyetemi órákon is tárgyalták, addig a Németországban vitatott volt, hogy a weimari alkotmány mennyiben maradt érvényben. Köztudott, hogy nem volt új, átfogó alkotmányos dokumentum. Az új osztrák alkotmányos rend párhuzamos kialakulásának és a weimari birodalmi alkotmány fokozatos aláírásának ez a körülménye, annak formális hatályon kívül helyezése nélkül, magyarázatként szolgálhat arra, hogy a náci államjogot csak szelektív módon tárgyalták Ausztriában. Ugyanakkor meglepő, hogy a szomszédos államban az alkotmányreform-törekvések alig keltettek érdeklődést. A *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1933. évi második számában a müncheni *Gustav Jahn* a kötelező szavazás kérdésével foglalkozott, és rögtön cikke elején kijelentette, hogy „számítani kell arra, hogy a Birodalmi Alkotmányt a nem túl távoli jövőben át fogják írni.”¹⁷⁶ Ennek során a kormány képviselőinek a német rádióban elhangzott nyilatkozataira hivatkozott. Ebben az esetben azonban az Ausztria saját alkotmányos fejlődéséről szóló vita háttérbe szoríthatta a német reform iránti érdeklődését.

Negyedrészt, ha megnézzük a bécsi egyetemi professzorok politikai hovatartozását az 1930-as évek elején, kiderül, hogy sokan közülük szimpatizáltak a nacionalista és nemzetiszocialista eszmékkel.¹⁷⁷ Ennek fényében nem meglepő, hogy 1933-ban csak kevés kritikus hang szólalt meg.

Végezetül pedig ha megvizsgáljuk az osztrák egyetemek személyi változásait, akár halálesetek, akár politikai üldözés, akár (önkéntes) kivándorlás miatt, azt látjuk, hogy 1933 után elsősorban azok az államjogász tanárok maradtak meg állásukban, akik kevésbé foglalkoztak a korabeli jog külföldi kérdéseivel. A német alkotmányjog szakértői, mint *Leo Wittmayer*, *Hans Kelsen* és *Karl Gottfried Hugelmann*, akik az 1920-as években még ezeket a tárgyakat oktatták, ekkor már nem voltak Ausztriában. *Hugelmann* nemzetiszocialistaként professzori állást kapott Németországban, a magántanár *Wittmayer* 1932-ben vonult vissza minisztériumi állásából. Ettől kezdve már nem tanított, és hamarosan, 1936 nyarán elhunyt.¹⁷⁸ *Kelsent* viszont rasszista okokból menesztették a Kölni Tudományegyetemről, és ezzel egyidőben *Layer*t idejekorán nyugdíjazták. Következésképpen a bécsi kar megkísérelhette volna *Kelsen* kinevezését a megüresedett helyre. Bár *Adolf Merkel* és *Alfred Verdross* támogatta ezt az elképzelést, a professzorok többsége *Ludwig Adamovichot* favorizálta.¹⁷⁹

Ezek az észrevételek nem fedhetik el azt a tényt, hogy további átfogó kutatásokra van szükség ahhoz, hogy az osztrák államjogban a náci jogról folytatott jogi diskurzus (hiányának) kérdését véglegesen tisztázni lehessen. Különösen az utóbbi években digitalizált korabeli újságok nagy gazdagságára tekintettel új kutatási lehetőségek nyílnak, amelyek jobban megvilágíthatják, hogy az osztrák államjogászok milyen mértékben reagáltak az aktuális politikai és jogi fejleményekre a széles körben hozzáférhető médiában, és ezáltal a közvélemény e kérdésekkel kapcsolatos felfogását mennyire alakították.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a tisztelet, a közömbösség és a helytelenítés fogalmakba történő beillesztési kísérlet bizonyos torzításokkal jár. Bár az ilyen kategorizálás segít a bemutatásban, a szürke árnyalatai kevésbé látszódnak. A szereplők egy része nehezen

¹⁷⁶ JAHN, Die Wahlpflicht 161.

¹⁷⁷ A tagság, illetve a részvétel a Német Klubban erre utalhat. Lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Exkurs: Akademischer Antisemitismus 70–72.

¹⁷⁸ MERKL, Leo Wittmayer 38–40.

¹⁷⁹ OLECHOWSKI, Hans Kelsen 560–561.

kategorizálható egyértelműen, és ennek során mindig egy viszonylag rövid időszak kerül figyelembe vételre, illetve az 1938 utáni fejlemények a tematikus fókusz miatt általában figyelmen kívül maradnak.

Felhasznált szakirodalom és források

- ADAMOVICH, Ludwig: Grundriss des österreichischen Staatsrechtes. Wien 1935³
- ADAMOVICH, Ludwig: Verfassung 1934 und öffentliche Sicherheit. Öffentliche Sicherheit 1935/1. sz.
- BALTL, Hermann: Max Layer. In: BRAUNEDER, Wilhelm (szerk.): Juristen in Österreich 1200–1980. Wien 1987, 276–280.
- BLEYER-HÄRTL, Hans: Ringen um Reich und Recht. Zwei Jahrzehnte politischer Anwalt in Österreich. Berlin 1939
- BONDI, Arthur: Zur deutschen und schweizerischen Aktienrechtsreform. Juristische Blätter 1937/66. sz. 338–343.
- BOTZ, Gerhard: Gewalt in der Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918 bis 1938. München 1983²
- BRAUNIAS, Karl: Das altösterreichische Nationalitätenrecht und die volksrechtlichen Gesetzesanträge der Sudetendeutschen Partei, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1937–1938/11. sz. 224–239.
- BRAUNIAS, Karl: Das katalanische Autonomiestatut, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1932–1933/6. sz. 476–498.
- BRAUNIAS, Karl: Der schweizerische Nationalitätenstaat im Umbau, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1934–1935/8. sz. 289–306.
- BRAUNIAS, Karl: Die Fortentwicklung des altösterreichischen Nationalitätenrechtes nach dem Kriege, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1935–1936/9. sz.
- BRAUNIAS, Karl: Die Grund- und Freiheitsrechte nach den Rundschreiben der letzten Päpste, Zeitschrift für öffentliches Recht 1935/15. sz. 600–655.
- BRAUNIAS, Karl: Die öffentlich-rechtliche Gesetzgebung des unparteilichen nationalen Regimes in Bulgarien. Archiv des öffentlichen Rechts 1936/66. sz. 81–109.
- BRAUNIAS, Karl: Die parlamentarische Verfassung Österreichs, Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 162–183.
- BRAUNIAS, Karl: Die Verfassungsentwicklung der Staaten Europas. Zeitschrift für Politik 1934/24. sz. 334–361.
- BUCHMANN, Bertrand Michael: Insel der Unseligen. Das autoritäre Österreich 1933–1938. Wien – Graz 2019
- EHS, Tamara: Das Hochschulerziehungsgesetz 1935. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938. Göttingen 2014, 122–128.
- ERKER, Linda: Die Universität Wien im Austrofaschismus. Göttingen 2021
- FELZ, Sebastian: Recht zwischen Wissenschaft und Politik. Die Rechts- und staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Münster 1902–1952. Münster 2016
- FRISCH, Hans: Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes, Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 232–242.
- FUNK, Bernd-Christian: Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära. In: DAVY, Ulrike – FUCHS, Helmut – HOFMEISTER, Herbert – MARTE, Judit – REITER, Ilse (szerk.): Nationalsozialismus und Recht. Wien 1990, 388–411.
- GEBHARDT, Helmut: Österreich: Bundes-Verfassungsgesetz von 1920. In: VOIGT, Rüdiger (szerk.): Aufbruch zur Demokratie. Die Weimarer Reichsverfassung als Bauplan für eine demokratische Republik. Baden-Baden 2020
- GLEISPACH, Wenzel: Die Neuerungen im Dienstrecht der Bundesangestellten, Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 243–259.
- GSCHNITZER, Franz: [Recenzió:] Heinrich Lange, Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht, Tübingen 1933. Juristische Blätter 1934/63. sz. 110–112.

- GROß, Ernst: Zum deutsch-österreichischen Urheberrechtsentwurf, *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 449–451.
- GRUSSMANN, Wolf-Dietrich: Adolf Julius Merkl. Leben und Werk. Wien 1989
- GÜRKE, Norbert: Der Kampf um Österreich, *Zeitschrift für Politik* 1934/23. sz. 392–407.
- GÜRKE, Norbert: Die österreichische „Verfassung 1934“. *Archiv des öffentlichen Rechts* 1934/64. sz. 178–255.
- HALL, Murray G.: Österreichische Verlagsgeschichte 1918–1938, II. kötet. Wien – Köln – Graz 1985
- HANISCH, Ernst: Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien 2005
- HASIBA, Gernot D.: Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG) von 1917. In: Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität Salzburg: Aus Österreichs Rechtsleben in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Ernst C. Hellbling zum 80. Geburtstag. Berlin 1981, 543–565.
- HOLLNSTEINER, Johannes: Der Sinn des autoritären Staates. *Monatsschrift für Kultur und Politik* 1936/1. sz. 485–496.
- HOLZBAUER, Robert: Ernst Karl Winter. In: STADLER, Friedrich (szerk.): Vertriebene Vernunft II/1. Münster 2004 (változatlan új kiadás), 458–462.
- HÖFLECHNER, Walter: Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz. Graz 2009
- HUBER, Andreas – ERKER, Linda – TASCHWER, Klaus: Der Deutsche Klub. Austro-Nazis in der Hofburg. Wien 2020
- HUGELMANN, Karl Gottfried (szerk.): Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien – Leipzig 1934
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] Gerhard Anschütz, Richard Thoma: Handbuch des deutschen Staatsrechts 2 Bde, Tübingen 1929/32. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1935/15. sz. 137–138.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] H. H. Lammers, Walter Simons: Die Rechtsprechung des Staatsgerichtshofs für das Deutsche Reich und des Reichsgerichts auf Grund Artikel 13, Absatz 2 der Reichsverfassung, Berlin 1933. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1934/14. sz. 263.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] Heinrich Herrfahrdt: Die Verfassungsgesetze des nationalsozialistischen Staates dem Text der Weimarer Verfassung gegenübergestellt, Marburg 1935. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1936/16. sz. 416.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] Otto Koellreutter: Grundriß der allgemeinen Staatslehre, Tübingen 1933. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1936/16. sz. 108–111.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: Die Unabhängigkeit Österreichs und das Protokoll von Lausanne. *Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit* 1933/38. sz. 266–278.
- JAHN, Gustav: Die Wahlpflicht. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1933/13. sz. 161–185.
- KADEČKA, Ferdinand: Das kommende deutsche Strafrecht. *Juristische Blätter* 1935/64. sz. 5–8.
- KELLER, Hans: Reich und Recht. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1939/18. sz. 438–450.
- KIER, Herfrid: Herbert Kier (1900–1973). Ein deutschösterreichischer Völkerrechtler. *Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte* 2015/16. sz. 269–326.
- KLANG, Heinrich: [Recenzió:] Heinrich Gerland: Schiller und das Recht, Jena 1933. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 375.
- KLAUSINGER, Hansjörg: Antisemitismus und die Österreichische Schule der Nationalökonomie an der Universität Wien, 1918–1945. *Zeitgeschichte* 2016/43. sz. 149–166.
- KNIEFACZ, Katharina: Adolf Menzel. <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/adolf-menzel> (2024. 10. 01.)
- KÖNIG, Thomas – EHS, Tamara: Ludwig Adamovich. Jurist, Minister, Rektor und Verfassungsrichter. In: ASH, Mitchell G. – EHMER, Josef (szerk.): Universität – Politik – Gesellschaft, 650 Jahre Universität Wien – Aufbruch ins neue Jahrhundert 2. Göttingen 2015, 305–310.
- KRAUS, Erich: Wenzel Gleispach und die österreichische Hochschulpolitik in der Zwischenkriegszeit. Diss. Phil. (Univ. Wien). Wien 1976
- KÜBL, Fritz: Die Entwicklungstendenz in der deutschen Rechtsanwaltschaft. *Juristische Blätter* 1936/65. sz. 341.
- KÜBL, Fritz: Die jüngste Entwicklung der Rechtsanwaltschaft in Deutschland. *Juristische Blätter* 1934/63. sz. 317–321.
- LAYER, Max: [recenzió:] Lea Meriggi, Faschismus und Recht. Berlin – Leipzig 1934. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1936/16. sz. 426–428.
- LAYER, Max: Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes. *Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit* 1933/38. sz. 203–218.

- LICHTENBERGER-FENZ, Brigitte: „...deutscher Abstammung und Muttersprache“. Österreichische Hochschulpolitik in der Ersten Republik. Wien – Salzburg 1990
- LICHTMANEGGER, Susanne: Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Innsbruck 1945–1955. Frankfurt a.M. 1999
- LÖHNIG, Martin – WAGNER, Stephan (szerk.): Das ADHGB von 1861 als gemeinsames Obligationenrecht in Mitteleuropa. Tübingen 2018
- LÖSCH, Anna-Maria von: Der nackte Geist. Die Juristische Fakultät der Berliner Universität im Umbruch von 1933. Tübingen 1999
- MAGNUS, Julius: Das neue deutsche Patentgesetz vom 5. Mai 1936. Juristische Blätter 1937/66. sz. 179–183.
- MENZEL, Adolf: [Recenzió] Jahrbuch des öffentlichen Rechts, Bd. 22 (1935). Zeitschrift für öffentliches Recht 1935/15. sz. 526–528.
- MENZEL, Adolf: Der Staatsgedanke des Faschismus. Wien – Leipzig 1935
- MENZEL, Adolf: Der Wandel des Freiheitsgedankens im Laufe der Geschichte. Monatsschrift für Kultur und Politik 1936/1. sz. 101–108.
- MENZEL, Adolf: Masse und Führer in der Gesellschaftslehre der alten Griechen. Monatsschrift für Kultur und Politik 1936/1. sz. 519–522.
- MERKL, Adolf: [Recenzió] Heinrich Krüger: Die Verfassung der nationalen Revolution, Dresden 1933. Zeitschrift für öffentliches Recht 1935/1. sz. 277.
- MERKL, Adolf: Der Verfassungskampf. Der Österreichische Volkswirt 1933/25. sz. 609–612.
- MERKL, Adolf: Die Suspension der Pressefreiheit. Neue Freie Presse 1933. március 9-i lapszám (Nr. 24601)
- MERKL, Adolf: Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich. Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 219–231.
- MERKL, Adolf: Die Wende des Verfassungslebens. Wiener Neueste Nachrichten 1934. május 1-jei lapszám (Nr. 3118)
- MERKL, Adolf: Im Spiegel des Rechtes. Neue Freie Presse 1938. április 21-i lapszám (Nr. 26441)
- MERKL, Adolf: Leo Wittmayer. Bericht über das Studienjahr 1935–1936. Wien 1937, 38–40.
- MOOS, Carlo (szerk.): (K)ein Austrofascismus? Studien zum Herrschaftssystem 1933–1938. Wien 2021
- MÜLLER, Reinhard: Der Spannkreis. <https://agso.uni-graz.at/archive/sozio/vereine/spannkreis/00.htm> (2014. 10. 01.)
- OLECHOWSKI, Thomas: Hans Kelsen. Biographie eines Rechtswissenschaftlers. Tübingen 2021²
- OLECHOWSKI, Thomas – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Allgemeines und österreichisches Staatsrecht, Verwaltungslehre und österreichisches Verwaltungsrecht. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938. Göttingen 2014, 465–521.
- OLECHOWSKI, Thomas – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Deutsches Recht und Österreichische Reichsgeschichte. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938. Göttingen 2014, 292–318.
- OLECHOWSKI, Thomas – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien 1933–1938. In: REITER-ZATLOUKAL, Ilse – ROTHLÄNDER, Christiane – SCHÖLNBERGER, Pia (szerk.): Österreich 1933–1938. Interdisziplinäre Annäherungen an das Dollfuß-/Schuschnigg-Regime. Wien – Köln – Weimar 2012, 227–241.
- OTTO, Martin: Tatarin-Tarnheyden, Edgar. Neue Deutsche Biographie 2013/25. sz. 794–796. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd101593481.html#ndbcontent> (2024. 10. 01.)
- PFEIFER, Helfried: Deutsche und österreichische Verfassung und Verwaltung. Wien 1932
- PFEIFER, Helfried: Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Recht. Wien – Leipzig 1938
- PFISTER, Karl: Verhältniswahl, Parteienstaat und Einparteienstaat. Zeitschrift für öffentliches Recht 1934/14. sz. 352–370.
- POLASCHEK, Martin F.: Das KWEG als Wegbereiter des autoritären Ständestaates. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8. Wien 2018, 344–356.
- POLLAK, Rudolf: Die neue deutsche Vergleichsordnung. Juristische Blätter 1935/64. sz. 221–224.

- POSCH, Herbert: Karl Gottfried Hugelmann, <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/karl-gottfried-hugelmann> (2024. 10. 01.)
- POSCH, Herbert: Max Layer, <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/max-layer> (2024. 10. 01.)
- POSCH, Herbert: Max Layer, <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/max-layer> (2024. 10. 01.)
- POTTHOFF, Heinz: Wandlungen im kollektiven Arbeitsrechte Deutschlands. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 498–500.
- RABL, Kurt O.: Staat und Verfassung. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1939/18. sz. 289–330.
- RATHKOLB, Oliver: Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien zwischen Antisemitismus, Deutschnationalismus und Nationalsozialismus 1938, davor und danach. In: HEIB, Gernot – MATTL, Siegfried – MEISL, Sebastian – SAURER, Edith – STUHLFARRER, Karl (szerk.): *Willfähige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938 bis 1945*. Wien 1989, 197–232.
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Antisemitismus und Juristenstand. Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät und Rechtspraxis vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum „Anschluss“ 1938. In: RATHKOLB, Oliver (szerk.): *Der lange Schatten des Antisemitismus*. Göttingen 2013, 183–205.
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Von der Demokratie zur Diktatur. Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz in der Ersten Republik. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): *Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8*. Wien 2018, 294–317.
- SATTER, Karl: Entscheidung über die Zuständigkeit in der 1. Tagsatzung und im reichsrechtlichen Verfahren vor dem Einzelrichter. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 377–385.
- SCHARTNER, Irmgard: Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus. Frankfurt a.M. 2011, 211–237.
- SCHENKEL, Silvan: *Der Deutsche Juristentag 1933*. Tübingen 2023
- SCHIMA, Hans: 40 Jahre österreichische Jurisdiktionsnorm und Zivilprozessordnung. *Juristische Blätter* 1935/64. sz. 421–425.
- SPÖRG, Ute: Die Autoren und Herausgeber der *Zeitschrift für öffentliches Recht*. *Zeitschrift für öffentliches Recht* NF 2014/69. sz. 571–599.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Juristische Lehrstühle an anderen Wiener Hochschulen. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 673–685.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: „Judenrein“? Zum Antisemitismus an der Wiener Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät vor 1938. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 2021/10. sz. 100–118.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Art. 354–359 AHGB in Österreich. In: LÖHNIG, Martin – WAGNER, Stephan (szerk.): *Leistungsstörungenrecht in Mitteleuropa – Art. 354–359 ADHGB*. Tübingen 2024, 87–144.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: *Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 1848–1938*. Göttingen 2017
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz 1917. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): *Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8*. Wien 2018, 274–293.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Das Studium der Rechtswissenschaften. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 129–158.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1933–1945. In: FRÖSCHL, Karl Anton – MÜLLER, Gerd B. – OLECHOWSKI, Thomas – SCHMIDT-LAUBER, Brigitta (szerk.): *Reflexive Innensichten aus der Universität. Disziplinengeschichten zwischen Wissenschaft, Gesellschaft und Politik. 650 Jahre Universität Wien – Aufbruch ins neue Jahrhundert 4*. Göttingen 2015, 595–604.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Exkurs: Akademischer Antisemitismus. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 67–77.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Strafrecht und Strafprozessrecht. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 420–463.

- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Von Adamovich bis Pfeifer. Eine Auseinandersetzung mit der Staatsrechtslehre an der Universität Wien in Zeiten der politischen Umbrüche der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: MEISSEL, Franz-Stefan – OLECHOWSKI, Thomas – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – SCHIMA, Stefan (szerk.): Vertriebenes Recht – Vertreibendes Recht. Zur Geschichte der Wiener Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät zwischen 1938 und 1945. Wien 2012, 203–232.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Zum Ende des Parlamentarismus in Österreich und Polen der Zwischenkriegszeit. *Parliaments, Estates & Representation* 2020/40. sz. 183–200.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Zum rechtlichen Rahmen für die Personalpolitik an den österreichischen Universitäten im Austrofaschismus. In: ENDERLE-BURCEL, Gertrude – REITER-ZATLOUKAL, Ilse (szerk.): Antisemitismus in Österreich 1933–1938. Wien – Köln – Weimar 2018, 731–749.
- STEIMLE, Theodor: Die Neugestaltung des öffentlichen Rechts und die Verwaltungsgerichtsbarkeit. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1939/18. sz. 457–466.
- STRELE, Kurt: Mandatsverlust bei Parteiwechsel. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1933/13. sz. 726–751.
- TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang (szerk.): Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. Wien 2014⁷
- TASCHWER, Klaus: Hochburg des Antisemitismus. Wien 2015
- TATARIN-TARNHEYDEN, Edgar: Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts, *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1937/17. sz. 37–54.
- VOLKMAR, Erich: Das Erkenntnisverfahren nach dem Entwurf einer deutschen Zivilprozeßordnung. Vortrag in der Sitzung der Wiener Juristischen Gesellschaft v. 22. 2. 1933. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 144–146.
- WALTER, Robert: Die Lehre des öffentlichen Rechts an der Karl-Franzens-Universität zu Graz von 1827–1938. *Juristische Blätter* 1966/88. sz. 546–553.
- WASSERMANN, Martin: Das neue deutsche Warenzeichengesetz vom 5. Mai 1936. *Juristische Blätter* 1936/65. sz. 468–473.
- WEINZIERL, Erika: Missong, Alfred. *Neue Deutsche Biographie* 1994/17. sz. 566–567. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd107616521.html#ndbcontent> (2024. 10. 01.)
- WOHNOUT, Helmut: Das Ermächtigungsgesetz 1934 und seine Handhabung im autoritären Österreich. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8. Wien 2018, 371–384.
- ZAVADIL, Thomas: Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes, *Dipl.-Arb., Univ. Wien* 1997
- ZELENY, Klaus: Edmund Bernatzik. <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/edmund-bernatzik> (2024. 10. 01.)